

Maart 2021

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Laatste eer aan Henk Kok   Broederschapsgraf Hells Angels
Chinese begraafplaats Zwolle

VAN DE VOORZITTER... / FUNERAIRE CULTUUR IN CORONATIJD

Meer dan me lief is, heb ik het afgelopen 'coronajaar' kennis kunnen maken met nieuwe uitvaartrituelen. Die deden en doen soms pijn. Met name de beperking van het aantal

mensen bij uitvaarten deed dat vaak en stuitte soms zelfs op weerstand. Maar intussen zijn er ook ontwikkelingen die wel eens blijvend kunnen zijn.

Al snel ontstond het fenomeen 'erehaag'. Langs een deel van de route van een rouwstoet, staan mensen (op anderhalve meter van elkaar) aan de kant. Vaak bij het vertrek van de stoet, maar soms ook op plekken waarvan aangekondigd is dat de stoet er langs zal komen. Je krijgt bericht daarover langs verschillende wegen: van de familie van de overledene, van de uitvaartondernemer, via e-mails van vrienden of verenigingen, zelfs via huis-aan-huis-briefjes word je erop geattendeerd als een buurt- of straatgenoot uitgedragen gaat worden. Het geeft een gevoel van saamhorigheid om daar met een rij medeleden van een vereniging te staan. Een erehaag vormen met buurtbewoners is helemaal een bijzondere ervaring – je staat doorgaans nooit allemaal tegelijk op straat. (Bijna) iedereen is er, want werkt thuis. Ook de ervaring om tussen erehagen door te lopen is een hartverwarmende, zelfs als je in zo'n haag bijna niemand kent.

Overheidsmaatregelen beperkten het aantal mensen dat een uitvaart bij kon wonen tot 100, later 50. Zelfs deze aantallen lukten vaak niet, omdat veel aula's door de anderhalve-meterregel zo'n hoeveelheid niet kwijt konden. Deze beperkingen knelden. Toch heb ik vaak gehoord en ook meegemaakt, dat met een kleine groep een uitvaart wel als heel warm en onder ons voelt. Alle aanwezigen kennen elkaar goed en daar gaat iets heel troostrijks vanuit. Mensen die niet aanwezig kunnen zijn, schrijven nu vaak een kaart of een brief met herinneringen. Voor nabestaanden levert dat iets blijvends op, blijvender dan een handdruk en enkele woorden tijdens een condoleance, hoe waardevol – en eigenlijk onmisbaar – die ook zijn.

Als alternatief voor het niet aanwezig kunnen zijn, ontwikkelde zich al snel het fenomeen *livestreamen* van afscheidsbijeenkomsten. Virtueel kon je er zo toch bij zijn en met de nabestaanden meeleven. Gaandeweg nam de kwaliteit van het streamen toe, tot soms professionele kwaliteit.

Het is gek: ondanks alle ongemakken door het niet kunnen bijwonen van uitvaarten, heb ik langzamerhand het gevoel dat ik bepaalde nieuwe rituelen weer zal missen als straks alles weer 'gewoon' wordt. Er zal vast iets van overblijven.

Bert Lever

Erehaag gevormd door buurtbewoners.

VARIA

Nooit meer alleen

Verdrietige ouders die hun gestorven kind op de begraafplaats alleen in het donker moesten achterlaten en een lantaarntje ontwierpen dat dertig dagen licht gaf. Dit hoorde Guus Sanstra jaren geleden in een tv-programma, en het sneed hem door de ziel. Als hij, werkzaam in de lichtreclame en bekend met het integreren van licht in objecten, nu eens een grafmonument kon ontwerpen dat *altijd* in het donker verlicht was? Jaren van ontwerpen volgden die niet helemaal tot het gewenste resultaat leidden – tot hij voor de technische puzzel van de hardware samenwerking zocht met de TU Delft. Het resultaat is een grafmonument van duurzaam materiaal (Solid Surface) waarop een ornament is aangebracht dat 's nachts een zacht, gedimd licht verspreidt. De energie ervoor wordt opgewekt door een zonnepaneeltje dat onzichtbaar is weggewerkt in het monument. Sanstra: 'Het is de bedoeling dat het een zacht licht verspreidt, daarom is het gedimd. Het verstoort de natuur niet.' Voor veel mensen is het een troostrijke gedachte, dat ze hun dierbare niet alleen in het donker achterlaten.

Jenny Mateboer

Voorbeeld van een grafmonument bij nacht. Foto Monulights.com

Inhoud

Een jaar geleden zeiden we tegen elkaar: 'Blijf gezond!'. Nu zeggen we: 'Hou vol!'. Sporen van de pandemie zijn ook in ons blad te vinden. Zie de column van de voorzitter. En zie alle evenementen op losse schroeven. Tegelijkertijd lukt het de redactie nog steeds om *Terebinth* te vullen – we hebben weer een afwisselend nummer voor u gemaakt. Drie bijzondere begraafplaatsen komen dit keer aan bod: Groenesteeg in Leiden, de oude begraafplaats aan de Hofstraat in Winschoten en de Chinese begraafplaats op Kranenburg in Zwolle. Over die laatste gaat ook de fotoreportage. Verder de zoektocht van Rinny E. Kooi naar haar voorvader Geert Reinders en – bien étonnés de se trouver ensemble – het broederschapsgraf van de Hells Angels in Haarlem, waarover Wouter Schrover een artikel schreef.

Wim Cappers wijdt het openingsartikel aan de in januari overleden Henk Kok, welbekend funerair-erfgoed-pionier, of, zoals Wim schrijft, 'een eenpersoons Terebinth'. Dit herdenkingsartikel geeft tegelijkertijd een overzicht van driekwart eeuw werken aan behoud van funerair erfgoed.

En verder

- 2 Van de voorzitter en Varia
- 3 Mens & plek: Gea Schelhaas
- 4 De laatste eer aan Henk Kok
- 7 Funeraire wandeling: Begraafplaats Groenesteeg in Leiden
- 11 Bij het graf van Geert Reinders
- 14 Fotoreportage: Chinese begraafplaats Zwolle
- 16 Hera-project: Chinese begraafplaats Zwolle
- 18 Het broederschapsgraf van de Haarlemse Hells Angels
- 21 Boeken en media
- 22 Reactie op LOB-rapport
- 23 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 24 Onze begraafplaats: Winschoten
- 28 Uit het veld: Naomi Hoogenberg

Een van de vele historische rouwstoeten die Henk Kok organiseerde vond plaats in Lelystad, op 3 augustus 2001. Foto Wim Cappers
Foto omslag: Grafmonument op de Chinese begraafplaats 'Het paradijs', Kranenburg, Zwolle. Let op de streng symmetrische opbouw. Foto Bert Pierik

MENS & PLEK / GEA SCHELHAAS, NEERLANDICA

Gea Schelhaas kwam ruim vijftien jaar geleden naast begraafplaats Kovelswade in Utrecht te wonen. Tijdens een wandeling over de begraafplaats verbaasde ze zich over het monument voor schrijfster Johanna van Woude, die ze helemaal niet kende, terwijl ze nota bene Nederlandse taal- en letterkunde had gestudeerd.

'Het beeld is een blikvanger en de boeken op haar graf vielen me meteen op', vertelt Gea. Niet zo vreemd, want Gea werkt als coördinator bij het Expertisecentrum Literair Vertalen en heeft een passie voor literatuur. Ze wilde meer weten en ging op onderzoek uit.

Johanna van Woude (pseudoniem van Sophie van Wermeskerken-Junius, geboren in 1853) was in haar tijd een gevierd schrijfster. *Hollandsch binnenhuisje* was een bestseller, in meerdere talen vertaald. Daarnaast was ze hoofdredactrice van *De Hollandsche Lelie*. 'Een tijdschrift voor jonge dames, met toch ook wel een serieus literair gehalte', aldus Gea, 'en wat Johanna ook deed, was talent een podium bieden.'

Helaas verliep het leven van Johanna minder rooskleurig. Toen haar huwelijk strandde, werd ze door haar man beschuldigd van poging tot vergiftiging. Ze zat enige tijd in voorarrest en bleek onschuldig. Op 26 november 1904 overleed ze aan een vorm van vroege dementie, net 51 jaar.

Gea weet te vertellen dat Johanna's zoon Henri het grafmonument kocht, wellicht samen met 'haar vereerders'. 'De steen werd dertig jaar na haar dood pas geplaatst. Bizar is dat het sterfjaar niet klopt. Misschien stond Henri er niet bij stil. Als je denkt iets zeker te weten, dan check je het niet.' Vanuit haar werkkamer op zolder kijkt Gea uit op de begraafplaats met op haar bureau een ingelijste foto van Johanna. Ter inspiratie. 'Ze is zo goed als vergeten. Ik wil haar weer in de spotlights zetten.'

Dat doet Gea via dehollandschelelie.nl. 'Als je door de sch's en dubbele klinkers heen kijkt, is haar werk nog prima te lezen.'

Suzanne van Leendert

Gea Schelhaas met boeken van Johanna van Woude bij haar graf.

De laatste eer aan Henk Kok

Driekwart eeuw inzet voor het behoud van funerair erfgoed

Op 9 januari jl. is H.L. Kok overleden. Velen kennen zijn *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*. Henk Kok schreef veel over dit onderwerp. Daarnaast ontplooidde hij tal van andere activiteiten om het funerair erfgoed onder de aandacht te brengen. Soms deed hij dit in Terebinth-verband. Bovenal kreeg Henk al op jeugdige leeftijd belangstelling voor dit onderwerp en is hij tot op hoge leeftijd actief gebleven. Een beschrijving van driekwart eeuw zorg voor het behoud van ons funeraire erfgoed aan de hand van zijn voorbije leven is daarom een gepaste manier om Henk Kok de laatste eer te bewijzen.

Henk Kok op de Syrische begraafplaats in Glanerbrug (2007).
Foto Bert Pierik

Om te laten zien hoe bijzonder zijn bijdrage is, eerst een persoonlijke anekdote. Als promovendus bezocht ik in oktober 1989 een congres over cultuurgeschiedenis in Utrecht. In de sectie over de dood luisterde ik naar lezingen van beginnende en gearriveerde wetenschappers. Totdat een oudere, kalende heer uit het publiek, klein van gestalte en met priemende ogen, in niet mis te verstane bewoordingen liet weten al jaren actief te zijn als funerair deskundige. Als amateurhistoricus had hij zeker zo veel onderzoek gedaan als de geleerde en zeergeleerde inleiders. Bovenal stelde zijn vakmanschap ook op praktijkkennis. Waarvan akte.

Werken en onderzoeken

Henk Kok werd in 1923 geboren in Groningen. Op zijn zevende verhuisde hij naar Enschede waar hij zijn hele leven bleef wonen. In 1948 kreeg hij een betrekking bij de Enschedese Passementrie Handel, kortweg EPH. Volgens advertenties verkocht de onderneming dragerkostuums, materiaal voor rouwkamers en baarkleden. Begin jaren vijftig bood de firma ook lijkwagenbekleding, paardenkleden en graflijsten aan. De opsomming sloot stevast af

A vintage advertisement for EPH (Enschedese Passementrie Handel) from 1951. The ad is framed with decorative elements and lists various funeral services and products. The text is in Dutch. On the left side, it says 'Onze artikelen zullen het aanzien uwer onderneming zeer ten goede komen.' On the right side, it says 'LIJKGEWADEN in katoen en zijde'. The central text lists: 'Dragerscostuums', 'Rouwkamers', 'Rouwsehermen', 'Baarkleden', 'Nestels en koorden in zilver', 'Zilver/zwart', 'Paardekleden', 'Handschoenen', 'Hoeden', 'Zwarte en witte tule', 'Lijkwagenbekleding', 'Prima automatische graflijsten onder volle garantie', and 'Vraagt reizigersbezoek'. At the bottom, it reads 'ENSCHEDSE PASSEMENTRIE HANDEL' and 'ENSCHEDSE LIPPERKERKSTR. 20 - TEL. 4163'.

Advertentie uit 1951 van de Enschedese Passementrie Handel (EPH) waar Henk Kok van 1948 tot 1953 werkzaam was, in *Het Begrafeniswezen*, het contactblad van de bonden van particuliere begrafenisondernemers.

met de mededeling dat de EPH op aanvraag een vertegenwoordiger kon sturen ('reizigersbezoek').

Henk werd, kortom, vertegenwoordiger in begrafenisartikelen. Hiertoe ging hij in steden langs bij begrafenisondernemingen, die in klassen begroeven, en bij coöperaties, die identieke, betaalbare begrafenissen aanboden. Ook doorkruiste hij het platteland waar begrafenisverenigingen het gat van de verlopen burenhulp opvulden. Daarnaast bezocht hij kerkhoven en begraafplaatsen.

Met het zwarte doek en de stangen van de EPH konden afnemers thuis een rouwkamer inrichten. Dat gebeurde ook in de zaak omdat steeds meer nabestaanden de overledene niet in huis wilden hebben. Aangezien vervoer per lijkkoets regel was, leverde de handelsfirma hiervoor kleden. In de tijd dat de overheid crematie in Driehuis-Westerveld gedoogde en de kerken tegen dit heidens geachte gebruik waren, lieten vrijwel alle Nederlanders zich begraven. Draggers, uitgedost in zwarte uniformen van de EPH, lieten de kist met touwen in het graf neerdalen. Vooruitstrevende begraafplaatsen konden bij de handelsfirma graflijsten bestellen.

Via zijn werk leerde Henk de begrafeniswereld kennen en bouwde hij een netwerk op. Begin jaren vijftig breidde hij zijn contacten uit naar het verzekeringswezen op het terrein van begrafenissen toen hij inspecteur werd van 'Het Oosten'. In 1953 verliet hij de EPH en zette met Van Ommen een soortgelijk bedrijf op dat zij OMKO noemden, een samentrekking van de eerste letters van hun achternamen. Omdat Van Ommen naar zijn zeggen weinig zakelijk was, stapte Henk in 1965 uit de zaak die nu in Emmen is gevestigd. Henk trad in dienst bij de Haagse

Zijn eerste bijdrage ging over een dodenhuisje

Koks boek uit 1970 was baanbrekend

textielfirma Borsumij-Wehry en werkte hiervoor tot zijn vervroegde pensioen in 1985. Intussen had Henk, die al sinds zijn jeugd belangstelling had voor het verleden, interesse gekregen voor de geschiedenis van het begrafeniswezen. Hierin veranderde veel. Toen de overheid cremieren wettelijk mogelijk maakte en de kerken hun verzet opgaven, groeide vanaf de jaren zestig het aantal crematoria en crematies. Tegelijkertijd maakten lijkkoetsen plaats voor lijkauto's.

Henk zocht contact met uitvaartkoepels en begon afgestoten materiaal te verzamelen. Ook ging hij verdwijnend ergoed fotograferen. Bovendien kreeg hij midden jaren zestig van vooraanstaande wetenschappers als archeoloog Pieter Glazema en volkskundige Han Voskuil stimulansen om door te gaan op het ingeslagen pad.

Schrijven, vertellen en exposeren

In 1964 trad Henk Kok naar buiten in *Het Begrafeniswezen*, tegenwoordig het *Brancheblad Uitvaartzorg*. Dit was destijds het contactblad van de begrafenisondernemers, met wie hij goede relaties had opgebouwd. Hierin vulde Henk decennialang met een praatje bij een plaatje de rubriek 'Erfenis onzer voorouders'. Deze aanduiding is veelzeggend. Henk had vooral oog voor gebruiken die op het platteland verdwenen. Zijn eerste bijdrage handelde over een dodenhuisje dat hij aantroef in het Groningse Bellingwolde. Hij beschreef hoe hij tijdens het fotograferen de historische sensatie beleefde van een rechtstreeks contact met de prehistorie. Zijn kennis bundelde hij in 1970 in *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*. Ook dit was bedoeld als een afscheid van gebruiken die hun betekenis hadden verloren. Gerrit Komrij besprak dit standaardwerk destijds lovend.

Henk Kok nam ook kennis van recent wetenschappelijk onderzoek. Tijdens een lezing voor de Utrechtse universiteit in 1977 vertelde hij dat de Engelse antropoloog Geoffrey Gorer een omslag zag in de westerse houding tegenover seksualiteit en dood. Terwijl men in de negentiende eeuw vertrouwd was met de dood, had het levenseinde midden twintigste eeuw juist een pornografische lading gekregen. Voor seks gold het omgekeerde.

Een mijlpaal was de door Henk geïnitieerde en drukbezochte tentoonstelling 'De laatste gang' in het Rijksmuseum Twenthe uit 1988-1989. Met de recente oprichting van Terebint was dit een signaal dat het taboe rond de dood afnam. De tentoonstelling was ook vernieuwend omdat er werd samengewerkt met het Duitse grensgebied. Een kloek tweetalig boek met dezelfde naam begeleidde de tentoonstelling. Henk schreef over de kerkhoven in Oost-Nederland en zijn geliefde dodenhuisjes, waaronder het dankzij zijn inspanningen gerestaureerde exemplaar in Bellingwolde.

Niet achter de geraniums

Na dit succes had de pensioengerechtigde Henk Kok op zijn lauweren kunnen rusten, maar het tegendeel gebeurde. Met dubbele energie en in goede gezondheid

De eerste historische rouwstoet die Henk Kok organiseerde vond plaats in 1994 in Amsterdam. Hier draait de stoet van de Kruislaan naar de ingang van De Nieuwe Ooster, die toen honderd jaar bestond.

In 2000 organiseerde Henk Kok een historische rouwstoet in Apeldoorn. Op deze foto passeert de stoet de locatie van de in 1953 geruimde begraafplaats aan de Loolaan.

Zijn funeraire erfenis is groot, verrijkend en veelzijdig

ontfermde hij zich nog ruim een kwart eeuw over het funeraire erfgoed. Via zijn goede contacten in de uitvaartwereld kreeg hij vaak financiële steun voor allerlei projecten. Bij zijn publieke optredens was altijd zijn in 2016 overleden echtgenote Rie op de achtergrond aanwezig, kalm, vriendelijk én trots op haar Henk.

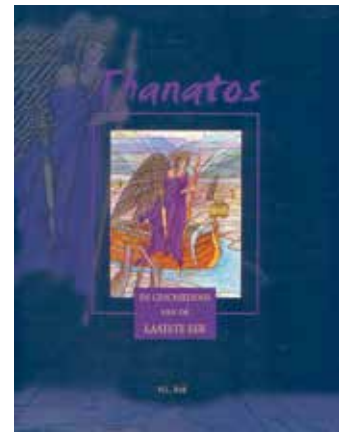
Zo bundelde Henk in 1990 een keuze uit zijn columns in *Erfenis onzer voorouders*. Van *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* verscheen tegelijk een herdruk met extra hoofdstukken over de crematiebeweging en Elisabeth Kübler-Ross, deskundige op het terrein van sterven en rouwen. Henk Kok nam ook originele initiatieven. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van De Nieuwe Ooster in 1994 organiseerde hij een historische rouwstoet. Hij herhaalde deze noviteit in 2000 in Apeldoorn en het jaar daarop in Lelystad. Met deze optochten van imposante lijkkoetsen, maar ook van een begrafenis 'van de armen' bracht hij het materiële erfgoed voor even voor duizenden toeschouwers tot leven.

Henk Kok raakte ook betrokken bij de Teleac-cursus 'Begraven & begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan' uit 1995. Hierin liet Terebinth-lid Ada Wille de televisiekijkers in twaalf afleveringen kennismaken met evenzoveel aspecten van ons funeraire erfgoed. Henk fungeerde als hoofdredacteur en medeauteur van de gelijknamige publicatie. Zonder meer grensverleggend is zijn *Funerair lexicon* uit 2000. Hierin legt hij de betekenis uit van ruim duizend begrippen. In 2005 volgde van zijn standaardwerk een fraaie derde druk dat nu *Thanatos, de geschiedenis van de laatste eer* heette. Opnieuw inspeland op recente gebeurtenissen bevatte het ook hoofdstukken over koninklijke uitvaarten en de uitvaartcultuur van immigranten.

De inrichting van het Nederlands Uitvaart Museum moest de kroon op zijn werk worden. In 1990 werd

Overlijdensadvertentie van Henk Kok, met als opschrift een tekst uit het *Egyptisch dodenboek*.

Omslagen van de belangrijkste boeken van Henk Kok: *Funerair lexicon* (2000) en *Thanatos, de geschiedenis van de laatste eer* (2005), de derde druk van zijn standaardwerk uit 1970.

hertoe een stichting opgericht. Kok werd conservator. Nadat uiteindelijk de voormalige directeurswoning op De Nieuwe Ooster in Amsterdam beschikbaar was gekomen, mocht Henk Kok Tot Zover in 2007 openen. Het werd echter, naar eigen zeggen, zijn grootste teleurstelling. Het accent lag niet op volkskundige onderwerpen maar op funeraire kunst. Uit frustratie richtte Henk in 2015 de stichting Ankh op waarin hij zijn fotoarchief en zijn bibliotheek onderbracht.

Erfenis

Wat is de funeraire erfenis van Henk Kok? Die is groot, verrijkend en veelzijdig. Hij was een eenpersoons Terebinth. Henk kreeg voor zijn werk terecht diverse nationale en internationale eerbewijzen. Uit bovenstaande blijkt dat Henk Kok een eigenzinnig, trots en ambitieus mens was. Dat moest hij ook wel zijn, anders had hij niet zo veel voor elkaar gekregen. Hij nam iedereen de maat die zich op zijn terrein begaf en een fout maakte. Overigens bevatten zijn publicaties eveneens onvolkomenheden.

Zoveel jaar na dato moeten zijn boeken ook vanwege de invalshoek kritisch worden gelezen, wat niets afdoet aan zijn eersteling uit 1970. Bijvoorbeeld de afdeling Volkskunde van het Meertens Instituut begon pas na dat jaar onderzoek naar gebruiken te doen volgens moderne wetenschappelijke maatstaven. Niet eerder dan in 1976 publiceerde historicus Pim den Boer een wetenschappelijk artikel over de dood in de Republiek. Een jaar later verscheen *Het uur van onze dood*, het *magnum opus* van de Franse mentaliteitshistoricus Philippe Ariès. Henks boek uit 1970 was dus baanbrekend.

Henk is op 16 januari gecremeerd. Op de rouwkaart staat een tekst uit het *Egyptisch dodenboek* waarmee hij zijn *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* begon.

Wim Cappers

Henk Kok in *Terebinth*

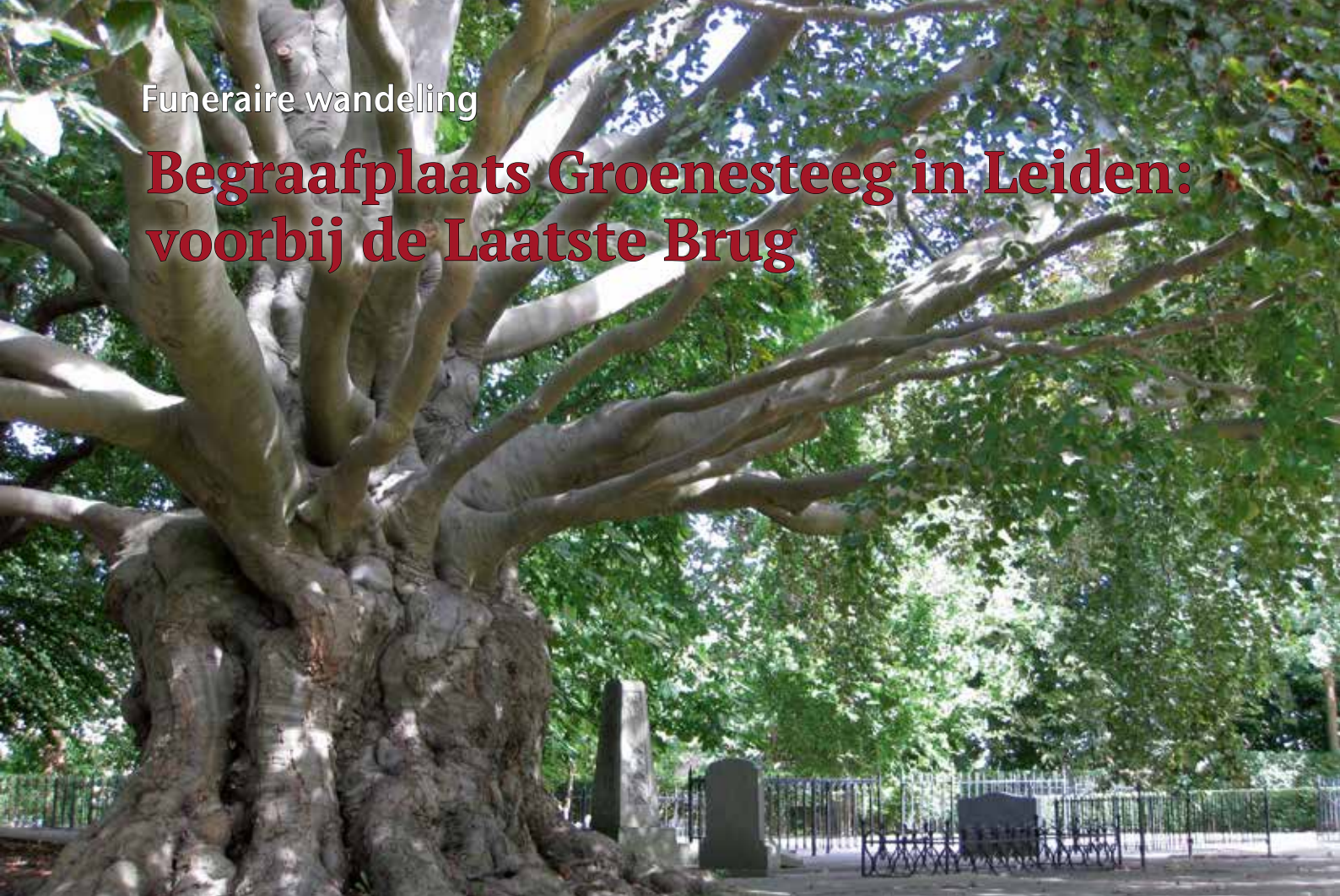
H. Kok, 'Ijsberen'. *Terebinth*, XXI (2007-3), p. 37.

B. Pierik, 'Henk Kok' in Mens & Plek 5. *Terebinth*, XXI (2007-4), p. 51.

K. Korevaart, 'Pioniers: Henk Kok'. *Terebinth*, XXX (2016-3), p. 14.

Funeraire wandeling

Begraafplaats Groenesteeg in Leiden: voorbij de Laatste Brug

De imposante bruine beuk met zijn grillige vorm, in 1882 geplant.

De historische begraafplaats Groenesteeg, een oase van rust, is een van de mooiste plekjes van Leiden. Deze dodenakker stamt uit 1813, nadat in de Franse Tijd het begraven in de kerk – waar de elite haar laatste rustplaats vond – al was verboden, voordat een Koninklijk Besluit dat in 1829 herbevestigde. Daarom liggen op deze begraafplaats vooral welgestelden, die zonder dit verbod in de kerken zouden zijn begraven. Sinds 1992 is Groenesteeg een begraafplaats in ruste en tevens stadspark, onderdeel van het bijna zeven kilometer lange Singelpark. Dit is een aaneengesloten groene route langs de zeven singels. De begraafplaats telt 1149 graven, waarin 4973 personen liggen.

De begraafplaats is een lommerrijke plek, vol gestolde geschiedenis, gelegen aan het einde van Leidens langste steeg en gesitueerd op een bolwerk aan de rand van het centrum van een van de dichtstbevolkte steden van Nederland. De rondleiding begint op de brug over de 4de Binnenvestgracht, die de verbinding vormt tussen steeg en begraafplaats, die de toepasselijke naam ‘Laatste Brug’ draagt.

Op de steunpalen van het toegangshek zijn twee funeraire symbolen te zien: een vlinder en een omgekeerde fakkel. We lopen door het hek met links de aula, die uit 1828 stamt. Deze is, evenals de begraafplaats in zijn geheel, sinds 1978 een rijksmonument.

Als we rechtdoor het hoofdpad inlopen, gaan we iets omhoog naar het vroegere zeventiende-eeuwse bolwerk. We zien dat dit deel van de begraafplaats een kruisvorm heeft,

die doet denken aan een kerkvloer. Dit beeld had stadsarchitect Van der Paauw voor ogen toen hij tweehonderd jaar geleden deze dodenakker ontwierp.

Imposante boom

Links van het hoofdpad ligt een vak met zandgraven. Hier rust Evert Jan Brill (1812-1871), grondlegger van de wetenschappelijke uitgeverij Brill. Ook treffen we hier het graf van de ouders en zuster van Abraham Kuyper, de oprichter van de ARP. Zijn vader, Jan Fredrik Kuijper (1801-1882), was predikant in Leiden.

Lopen we verder op het hoofdpad, dan treft een imposante, grote bruine beuk ons oog. Deze is in 1882 geplant en met zijn omtrek van ruim 7,5 meter de dikste boom van Zuid-Holland. Deze bruine beuk is geënt op een stam van een groene beuk. De stam is kort en gedrongen en heeft een grillige vorm, ontstaan doordat groene en bruine beuken verschillende groeisnelheden hebben. Direct achter deze boom vinden we het graf van Frans Coenen [sr.] (1826-1904), muzikaal wonderkind, violist, componist en medeoprichter van het conservatorium van Amsterdam. Op zijn graf staat een mooie obelisk in Jugendstil, geschonken door zijn leerlingen en vrienden.

De kruisvorm doet denken
aan een kerkvloer

Een overzicht van vak J. Foto Anneke Jesse

Hoogleraren

Op de begraafplaats zijn bijna honderd hoogleraren van de Leidse universiteit begraven. Als we bij de beuk linksaf gaan, dan hebben we rechts een vak met keldergraven. Hier ligt onder anderen hoogleraar Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936), nog altijd Nederlands bekendste arabist en islamkenner, die in 1885 naar Mekka ging, waar hij integreerde in de Arabische wereld. Tussen 1891 en 1906 was hij in Nederlands-Indië als adviseur van de Nederlandse regering van onschatbare waarde. De laatste dertig jaar van zijn leven was Snouck Hurgronje hoogleraar Arabisch.

Als we doorlopen langs de noordelijke rand van de begraafplaats, komen we via de draaicirkel – waar ruim anderhalve eeuw de lijkkoetsen keerden – langs het graf van neerlandicus Matthias de Vries (1820-1892), grond-

legger van het *Woordenboek der Nederlandse Taal*, het grootste woordenboek ter wereld, waaraan 150 jaar is gewerkt.

Twee andere bekende hoogleraren die hun laatste rustplaats op deze begraafplaats hebben, zijn Frederik Kaiser (1808-1872, sterrenkundige) en Robert Fruin (1823-1899, historicus).

Dank-monument

Aan de rand van de draaicirkel staat het Dank-monument, opgericht ter nagedachtenis aan de mensen die hun lichaam beschikbaar stelden voor de wetenschap. Het monument bestaat uit een bronzen ontwortelde es, gesteund door drie palen. Zoals het lichaam, dat van nut kan zijn nadat het afgestaan is voor de wetenschap, krijgt de boom, die het symbool is voor onsterfelijkheid en levenskracht, een tweede leven als gedenkobject.

De moeder van Vincent van Gogh

Als we afdalen naar het lagere deel van de begraafplaats, hebben we links een knekelveld en rechts een vak met zandgraven. In graf 754 ligt onder een kleine zerk Anna van Gogh-Carbentus (1819-1907), de moeder van Vincent van Gogh. Nadat haar echtgenoot in 1885 was overleden, kwam zij vanuit Brabant naar Leiden, waar

Hier rust Anna C. van Gogh-Carbentus, de moeder van Vincent.

Hier liggen hoogleraren en fabrikanten

Italiaanse populieren zijn belangrijk voor vogels en insecten

het gezin van haar oudste dochter woonde. Toen Anna in 1907 overleed, kocht haar schoonzoon, een Leidse fabrikant, dit graf. Op de begraafplaats zijn overigens nog elf andere familieleden van Vincent van Gogh begraven.

Fabrikanten

Leiden was tot halverwege de twintigste eeuw een echte fabrieksstad, waar vooral de laken- en dekenindustrie bloeide. Vele fabrikanten liggen op Groenesteeg begraven, verspreid over diverse vakken. Zo is er het familiegraf van de koninklijke dekenfabrikant Zaalberg, die in 1909 de dekentjes leverde voor de wieg van prinses Juliana. Maar er liggen ook andere dan textielabrikanten: iets voorbij het graf van Anna van Gogh is Jacobus Hartevelt begraven, directeur van de bekende jeneverdistillatie met onder andere de 'Zeer Oude Hartevelt' in het assortiment. Ook de conservenfabrikanten Tieleman & Dros treffen we aan, die in 1934 vanuit Leiden blikgroenten naar Italië brachten voor de Nederlandse voetballers, die de Hollandse kost verkozen boven de Italiaanse pasta's.

Laantjes

Aan het einde van het pad langs het knekelveld, het Eikenlaantje, staan in de bocht nog drie Italiaanse populieren; vroeger stonden er tientallen langs de rand van de

begraafplaats. Deze zuilvormige boom met plankwortels komt uit Lombardije, vandaar de naam. Door zijn smalle vorm kan hij goed tegen wind. De boom heeft een hoge biodiversiteitswaarde en is daarom belangrijk voor vogels en insecten.

Als we de bocht volgen, hebben we een inkijkje in de andere laantjes van dit lager gelegen deel van de begraafplaats: Iepenlaantje, Lijsterbeslaantje en Essenlaantje. Na de bocht hebben we weer zicht op de aula en vervolgen we onze wandeling in die richting.

Irawan Soejono

In het laatste vak voor de aula werd Irawan Soejono (1920-1945) begraven. Soejono kwam uit het toenmalige Nederlands-Indië, studeerde in Leiden en zat in het verzet onder de schuilnaam 'Henk van de Bevrijding'. Zijn vader was pangeran Ario Soejono, de enige minister uit Nederlands-Indië die ons land ooit heeft gehad, die tijdens de oorlog met het kabinet-Gerbrandy en koningin Wilhelmina in Londen verbleef. Op 13 januari 1945 werd Irawan bij een razzia in Leiden betrapt op het vervoeren van een stencilmachine waarop het illegale blad *De Bevrijding* werd gedrukt. Toen hij op de vlucht sloeg, werd hij door een soldaat van de Duitse Wehrmacht doodgeschoten. Hij werd tijdelijk op Groenesteeg begraven. Bijna twee jaar later is zijn lichaam opgegraven en in Westerveld gecremeerd. Zijn as is overgebracht naar Indonesië, waar hij in Jakarta werd herbegraven.

Musea

Leiden is een stad met grote musea zoals het Rijksmuseum van Oudheden, Naturalis, het Museum Volkenkunde

Voorjaar op de begraafplaats.

De aula uit 1828 heeft de status van rijksmonument.

en Rijksmuseum Boerhaave. Koning Willem I heeft een belangrijke rol gespeeld bij de oprichting van de eerste twee. Enkele directeuren van deze musea zijn op Groenesteeg begraven.

Als we vanaf het graf van Soejono richting aula gaan, zien we aan onze rechterhand het vak met de oudste keldergraven. In een daarvan ligt Caspar Reuvens (1793-1835), de eerste hoogleraar in de archeologie ter wereld. Hij wordt beschouwd als grondlegger van de egyptologie in ons land. Reuvens werd de eerste directeur van het Rijksmuseum van Oudheden. Nog altijd worden jaarlijks de Reuvensdagen georganiseerd, een wetenschappelijk archeologisch congres. In ditzelfde vak is ook Coenraad Temminck (1778-1858) ter aarde besteld, de eerste directeur van het Museum van Natuurlijke Historie, nu Naturalis.

Verster

De laatste persoon die we noemen, is de schilder Floris Verster (1861-1927), vooral bekend van zijn bloemstillevens. Verster behoorde rond 1900 met kunstenaars als Jan

Begraafplaats Groenesteeg
Groenesteeg 126
2312 SR Leiden

Dagelijks geopend 9.00 - 18.00 uur; plattegrond bij de ingang
Zie ook begraafplaatsgroenesteeg.nl

Vrijwilligers van de Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg geven maandelijks een rondleiding.

Ook voor dode bomen is hier een plek

Toorop tot de toonaangevende Nederlandse schilders. Hij kwam op trieste wijze aan zijn eind door verdrinking in zijn eigen vijver op landgoed Groenoord.

Natuur

De natuur op de begraafplaats is bijzonder, zeker voor een plek aan de rand van het centrum van een drukke stad. De uitzending van het tv-programma Vroege Vogels op 11 december 2020 liet dit nog eens mooi zien: naast prachtige, levende bomen staan er ook dode bomen; ook daarvoor is hier een plek. Spechten, roodborstjes, pimpel- en koolmezen, merels, houtduiven en gaaien en zelfs sporadisch een ijsvogel zijn er te zien. Afhankelijk van het jaargetijde staan er krokussen, sneeuwkllokjes, vingerhelmblomen, herfsttijloos, akelei, vogelmelk, vergeetmij-nietjes, maagdenpalm, pinksterbloemen, smeerwortel, helmkruid, wolfsfoot, fluitenkruid, speenkruid, kaasjeskruid, grasklokjes, lathyrus en veel varens. Ja, een begraafplaats voor notabelen én een bijzonder stadspark...

Lodewijk Kallenberg

Foto's van de auteur, tenzij anders vermeld

Een van de fraaie laantjes op het lager gelegen deel: het Eikenlaantje.
Foto Corrie van Kralingen

Bij het graf van Geert Reinders grondlegger van de immunologie

Mijn verre voorvader Geert Reinders (1737 – 1815) is in Groningen bekend onder de bijnaam ‘de enter’, dus als ‘iemand die een vaccin toedient’. Toen we dagelijks op de hoogte gehouden werden van de zoektocht naar een coronavaccin, leek het mij interessant verder te speuren naar de man die de grondlegger van de immunologie wordt genoemd. Zijn graf is te vinden op het kerkhof van de Torenkerk in Winsum (provincie Groningen), die beide een rijksmonument zijn en in het bezit van de Stichting Oude Groninger Kerken. Dit is het verslag van mijn zoektocht.

In onze familie is dit graf in Winsum goed bekend. Het ligt voor de hand dat Reinders de plaats ervan zelf heeft uitgekozen, omdat zijn tweede vrouw daar al eerder was begraven. De gidsen in Winsum, die tijdens hun rondleidingen het graf van Reinders bezoeken, verzochten niet lang geleden dit op te mogen knappen. De Stichting Oude Groninger Kerken gaf daarvoor toestemming. De zerk is afgelopen jaar milieuvriendelijk schoongemaakt en Arend Terpstra heeft de tekst opnieuw gezwart.

Nu is het opschrift weer te lezen: ‘Geertje Pieters, huisvrouw van Geert Reinders’, en haar geboorte- en sterfdatum; en ‘Geert Reinders, Secretaris en Ontvanger van het Winsumer en Schaphalster Zijlvest’ en zijn geboorte- en sterfdatum. Daarna volgt dit gedicht:

*Hier rust, die van zijn vroegsten tijd
Naar wijsheid zocht door eigen vlijt
Die reeds als boer zijn kundigheem
Steeds dienstbaar maakte aan 't Algemeen:
Vooral toen tegen pest en dood
Hij 't kostlijk rund zijn bijstand bood,
Die elk in vreugd of droeven staat,*

*Belangloos hielp met raad en daad,
En naderhand in elken stand
Een sieraad was van 't Vaderland.*

Grafschriften

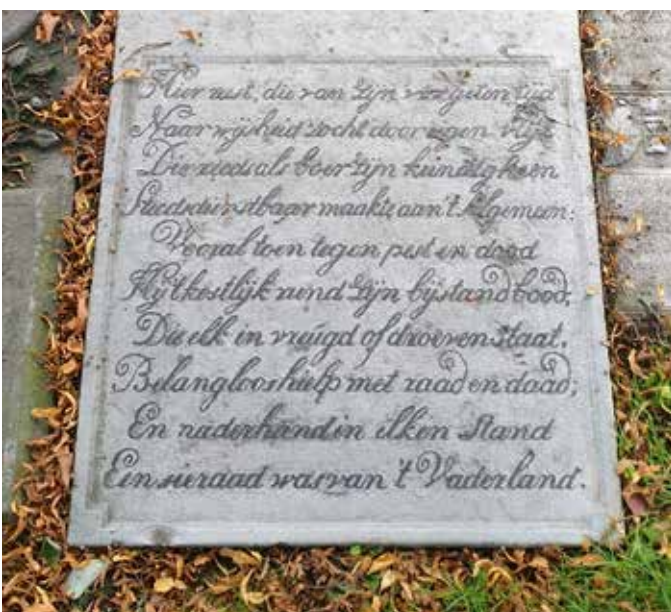
Willem de Graaff, een oom van mij, vermeldt in zijn genealogische notities een ‘Grafschrift op den landman Geert Reinders’ door M. van Heijningen Bosch. Een vergelijkbaar gedicht met Reinders’ portret is sinds diens dood als lithografie onder nazaten verspreid. Met de naam Van Heijningen Bosch vond ik zijn *Nagelaten gedichten*, die Jan ten Brink in 1823, twee jaar na het overlijden van de dichter, publiceerde. Daarin staan o.a. gedichten voor overledenen (grafschriften), zoals dat voor Geert Reinders (met jaartal 1815). Van Heijningen Bosch bewoog zich in dezelfde kringen als Reinders. Zij kenden elkaar waarschijnlijk goed.

Ijnte Botke noemt in zijn proefschrift *Boer en heer* eveneens dit grafschrift en het portret met tekst. Interessanter nog: Botke citeert uit een redevoering van huisarts en politicus Rembertus Westerhoff (1801-1874) uit 1837. Die zegt, dat J.A. Uilkens (1772-1825, hoogleraar aan de Hogeschool te Groningen) en G.W. Goltz van der Tuuk (1776-1837, predikant te Winsum), vrienden van Reinders, het gedicht op de steen hebben gemaakt. Van Heijningen Bosch’ grafschrift heeft Uilkens en Goltz van der Tuuk waarschijnlijk geïnspireerd. Het is niet uitgesloten dat Van Heijningen Bosch erbij betrokken was.

Reinders, Gronings geslacht

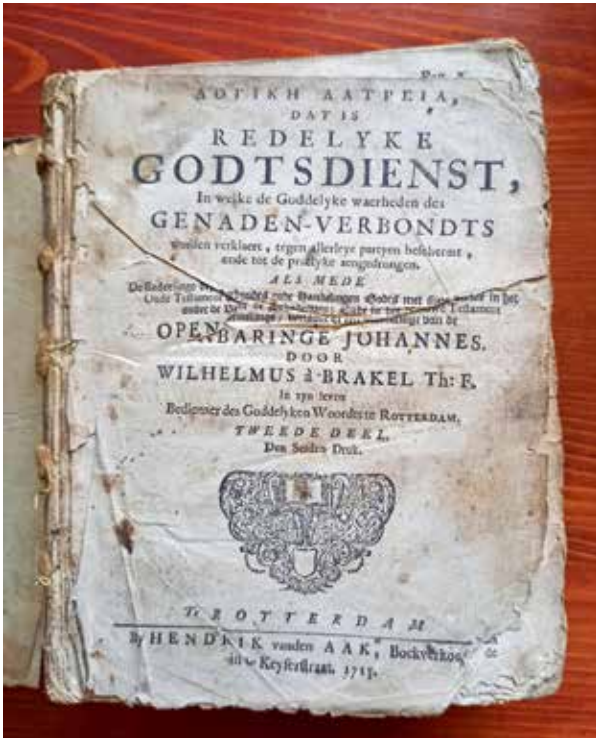
Het geslacht Reinders is tot 1625 te traceren en woonde altijd in de omgeving van Bedum en Winsum. Geert Reinders werd op 19 april 1737 in Bedum geboren als oudste zoon van Reinder Geerts, die daar een korenmolen had, en Hyke Roelfs. Hij leerde ‘in het Dorpsschool, uit hoofde van den korte tijd dat hij schoolging, niet meer

Reinders staat bekend als
‘de enter’

De dichtregels op Reinders’ graf in Winsum. Foto Ard Torrenga

De *Redelyke Godtsdienst* van predikant Wilhelmus à Brakel. Hoogstwaarschijnlijk Reinders' eigen exemplaar, in bezit van Rinny E. Kooi.

dan leezen en slegt [eenvoudig] schrijven. Noch maar negen jaar oud zijnde, nam zijn vader hem van school in de molen om het molenwerk te leeren.'

Godsdienst en rekenen

Hij bleek goed te kunnen leren, maar vader Reinders hechtte meer belang aan zijn godsdienstige opvoeding: regelmatig kerkbezoek, de catechismus en allerlei 'Vraagboekjes' van buiten leren, veel in de Bijbel en in Brakel lezen. *De Redelyke Godtsdienst* van predikant Wilhelmus à Brakel (eerste druk 1700) was – en is – een populaire leidraad voor orthodox gereformeerden. Een exemplaar ervan, dat hoogstwaarschijnlijk van Geert Reinders zelf is geweest, is in mijn bezit.

Zijn vader vond het voor het molenwerk wél noodzakelijk dat Geert goed leerde rekenen. Toen Geert op zijn twaalfde de kans kreeg vijf weken op een schip naar Noorwegen te reizen om hout te halen, kreeg hij les in rekenen van de stuurman. Die tocht stimuleerde hem om zich door

zelfstudie verder te ontwikkelen, wat hij zijn hele leven bleef doen. Zo heeft hij toch een autobiografie kunnen schrijven.

Molenaar en boer

Vanaf 1752 werkte Reinders op diverse molens, eerst bij zijn vader, later bij anderen. In 1757 trouwde hij met Agnietje Claassens, die in 1785 stierf en ligt begraven in Garnwerd. In 1786 hertrouwde hij met Geertje Pieters, die stierf in 1796 en werd begraven bij de Torenkerk in Winsum.

Als molenaar verdiende Reinders te weinig om een gezin te onderhouden. Daarom verhuisde hij in 1758 naar een boerderij in Garnwerderhoek, daarna naar een in Thyum en in 1802 verhuisde hij naar Bellingeweer, waar hij in 1815 stierf. Hij is dus altijd in de omgeving van Winsum blijven wonen.

Zoektocht naar vaccin

Omstreeks 1757 heersten rond Winsum verschillende besmettelijke veeziektes. Om die beter te begrijpen, nam Reinders contact op met de Groningse hoogleraar Petrus Camper. Hij stelde zijn eigen koeien beschikbaar voor

Hij leerde 'niet meer dan leezen en slegt schrijven'

onderzoek naar een entstof tegen de veepest en kwam zo in aanraking met wetenschappelijk onderzoek. Waar anderen de moed hadden opgegeven, zocht hij verder naar een vaccin. Hij ontdekte dat hij koeien preventief kon inenten – en deed dat ook!

Over zijn ontdekking schreef hij twee wetenschappelijke publicaties, die in 1776 en 1778 verschenen. Hij won er prijzen mee, uitgereikt door respectievelijk de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem en de Amsterdamsche Maatschappij ter bevordering van den Landbouw. In 1809 werd Reinders benoemd tot corres-

Grafzerk van Geertje Pieters en Geert Reinders. Foto Ard Torrengea

Arend Terpstra knapt met engelengeduld de zerk op. Foto Dirk Wieringa

Heropening van het Geert Reinderspark in Bedum. Foto Thomas Bronsema

pendent van het pas opgerichte Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten, de voorloper van de KNAW, en in 1814 werd hij erelid van het Natuur- en Scheikundig Genootschap te Groningen. Die laatste benoeming kunnen we beschouwen als een eredoctoraat. Tot op hoge leeftijd kreeg Reinders wetenschappelijke erkenning voor zijn verdiensten op het gebied van het onderzoek naar de veeppest.

Overlijden en begrafenis

Tot kort voor zijn overlijden in 1815 bleef Reinders maatschappelijk en politiek actief en een gretig lezer. Na zijn dood vonden de notarissen die de boedel afhandelden in zijn boekenkasten uitzonderlijk veel tijdschriften en boeken over landbouw, politiek en geschiedenis, reisverhalen en literatuur. Maar geen enkel religieus boek, zelfs geen bijbel.

Op de dag voor zijn overlijden verklaarde hij 'dat hij, met onderwerping echter aan Gods wil, spoedig wenschte te sterven, daar hij toch nu aan niemand meer nuttig kon zijn.' De dag erna stierf hij, lezend in een roman.

De eerdergenoemde Westerhoff beschrijft in zijn rede ook dood en begrafenis van Geert Reinders, nadat hij op bittere toon het ontbreken van erkenning door de overheid heeft gememoreerd:

'Doch de waarlijk groote, maar miskende man, die gerust en blijmoedig – zoo als Uilkens zegt – den slaap des doods te gemoet ging, stierf met de zelfbewustheid van wel, van verdienstelijk gehandeld te hebben, en dit was voor een' man als Reinders ook genoeg! Zijn vriend, de Hoogleerraar Uilkens, trad als zijn lofredenaar op en gedacht zijner op eene waardige wijze, terwijl hij in stilte werd bijgezet op het kerkhof van Winsum, alwaar eene eenvoudige grafzerk de plaats aanwijst, waar het stof rust van hem, die eens, zoo als zijn grafschrift te regt zegt, een sieraad was van 't Vaderland.'

Reinders ontdekte de preventieve inenting

De laatste jaren krijgt Reinders meer aandacht

Monumenten

In de provincie Groningen is Geert Reinders nooit vergeten. De laatste jaren krijgt hij zelfs in toenemende mate aandacht. Zo kreeg hij bij het verschijnen van de biografie door Tersteeg in 1998 in Winsum een monument, gemaakt door beeldhouwer Jan Steen. Dit bestaat uit een metershoge zuil waarin open ruimtes koehoorns voorstellen en andere openingen, met onder andere het profiel van een persoon, het zoekproces naar een vaccin uitbeelden. Erbij ligt een gedenksteen met 'Bestrijder van de runderpest'. Zijn geboorteplaats Bedum vernoemde in de jaren tachtig een nieuw aangelegd park naar hem. Dat park is recent gerenoveerd en heropend. Hier herinnert een zwerfkei aan hem, met het opschrift 'Geert Reinders / Ontdekker entstof tegen runderpest / 1737-1815'.

Rinny E. Kooi

IJ. Botke, *Boer en heer: 'de Groninger boer' 1760-1960*. Assen, Van Gorcum, 2002.

J. Tersteeg, *De levensschets van Geert Reinders, 1737-1815*. Historische Vereniging Winsum-Obergum, 1998.

L.H. Bruins, *Leven en werken van Geert Reinders: de grondlegger van de immunologie*. Assen, Van Gorcum, 1951.

Jan Steen maakte dit gedenkmonument voor Reinders. Foto Henk Wolters

Aarde, lucht, vuur en water – deze ook in de westerse wereld bekende elementen spelen een grote rol in de aanleg van Chinese begraafplaatsen. In de aarde rusten de doden, de lucht speelt over de graven die 'vrij uitzicht' hebben over water, hier op 'Het paradijs' (Kranenburg, Zwolle) is dat een grote vijver. De ligging van de graven op terrassen, die alleen gescheiden worden door lage struiken, bewerkstelligt het vrije uitzicht. Voor het vuur zorgen de nabestaanden, die tijdens een begrafenis en op gedenkdagen papiergeld en wierook branden op de offerplaatsen bij de graven. Twee grote leeuwen bewaken de toegang tot de begraafplaats. De acht meter hoge pagode met tafel en banken is een ontmoetingsplaats voor nabestaanden. Gestileerde leeuwen in verschillende gedaanten bewaken ook de grafmonumenten. Verder zien we draken en lotusbloemen – geluksbrengers – offertafels met vruchten en lantaarns. De foto's linksboven zijn gemaakt bij de officiële ingebruikneming op 27 juni 2016. De foto onderaan toont het werk aan de uitbreiding met 220 graven, waarin vanaf april a.s. begraven kan worden.

Foto's Bert Pierik

Hera-project

Het ontstaan van de Chinese begraafplaats op Kranenburg, Zwolle

Het Europese Hera-project onderzoekt hoe migranten en hun nabestaanden mede vormgeven aan het funeraire erfgoed. In deze rubriek belichten we de situatie in Nederland. Deze keer: wie trekt er aan de touwtjes bij de totstandkoming van een 'migranten'-begraafplaats?

Het begraafplaatsbeheer heeft een opvallend ondernemende retoriek. Neem bijvoorbeeld het recente rapport 'De begraafplaats van de toekomst: Van hoofd naar hart' (2020), dat een adviesbureau met de toepasselijke naam MORBidee voor de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen heeft opgesteld.

Onder de paraplu van een basisidee (de begraafplaats van de toekomst moet een multifunctionele plaats worden, en net als bibliotheken tal van nieuwe functies integreren) worden de lezers getraakteerd op tal van concepten en aanbevelingen, die lezen als een managementboek. Enkele prominente aanbevelingen luiden: 'Denk als een ondernemer, denk commercieel, denk in mogelijkheden', 'Trek onophoudelijk aan gemeenten en kerken: er is een nieuwe rol voor begraafplaatsen' en 'Raak de waarden van mensen: beïnvloed de emotie, niet de ratio'.

Het LOB-rapport staat niet op zichzelf: er is een brede stroom aan bedrijfsplannen, die vergelijkbare gedachten formuleren. Dat voor de Maastrichtse begraafplaats Tongerseweg (2018) heeft het over de opwaardering van bestaande 'producten' en een 'completer aanbod van dienstverlening'.

De gedachte dat de schijnbaar saaie begraafplaats en zijn gebruikers zitten te wachten op een geprofessionaliseerde communicatie die werkt met positieve 'frames' en 'zo vaak mogelijk' herhaalde 'boodschappen', lijkt inherent aan onze tijd.

Kip of ei

Het is verleidelijk om hier grappen over te maken, maar er schuilt een serieuze vraag achter al die koddige *management talk*. Het LOB-rapport en de bedrijfsplannen schetsen een beeld waarin begraafplaatsbeheerders en gemeenten de touwtjes stevig in handen hebben. Zij bedenken en creëren een succesvoller funerair aanbod.

De behoefte aan Chinees begraven was evident

Met andere woorden: aan hen wordt in de rapporten een opmerkelijke *agency* toegedicht. In ons Hera-onderzoek hebben we hierover verschillende keren gemeentelijke beleidsmakers aan de tand gevoeld. Curieus genoeg, kregen we daar een heel ander antwoord: het zijn niet de gemeenten en begraafplaatsbeheerders die nieuwe producten bedenken. Ze zijn alleen *reactief* bezig, geven enkel gehoor aan een vraag uit de samenleving. Wie hebben nu gelijk: rapport-opstellers of gemeentelijke beleidsmakers? Of ligt de waarheid ergens in het midden?

We zien in de casus van de relatief nieuwe Chinese begraafplaats 'Het paradijs' op Kranenburg belangrijke aanwijzingen voor een genuanceerder verhaal.

Chinese begraafplaats Kranenburg

Voor wie deze begraafplaats niet kent, eerst een korte schets van de lay-out. De Chinese begraafplaats ligt rechts naast de hoofdingang van begraafplaats Kranenburg, direct naast een uitbreiding bestemd voor islamitisch begraven. Wie de Chinese begraafplaats betreedt, komt onverwachts in een andere wereld. Hoewel de nabije snelweg goed te horen is, lijkt Noord-Nederland ver weg. Twee leeuwen bewaken de ingang. De weg voert naar een pagode, gelegen aan een kleine vijver. De graven liggen in een halfroond op lage terrassen, volgens Chinese (Feng shui) principes met gunstige ligging naar de zon en uitkijkend over het water.

De inscripties op de grafstenen zijn in goudkleur uitgevoerd; sommige namen zijn in rood uitgevoerd om aan te geven dat degene op wie de inscriptie doelt, nog niet is overleden. Dit is een gebruikelijke gang van zaken in de

Grafmonument op de Chinese begraafplaats.

Chinese gemeenschap: je plaatst al voor je overlijden je eigen monument. Her en der zijn ook restanten te vinden van het ritueel verbranden van papieren offergaven voor de overleden voorouders.

Omdat ‘Het paradijs’ een belangrijke casus is om de totstandkoming van gespecialiseerde voorzieningen voor migrantengroepen in Nederland te begrijpen, waren de Hera-onderzoekers voor de aftrap van het project in 2019 naar Zwolle afgereisd. De hoofdinitiatiefnemer van de Chinese begraafplaats, restauranteigenaar Ying Kao Chan, en twee ambtenaren van de gemeente waren zo vriendelijk ons uitvoerig te woord te staan.

Chans verhaal laat zien dat de totstandkoming van deze begraafplaats een langlopende ontwikkeling is geweest, waarin de bovengenoemde reactieve houding van de gemeente zichtbaar is.

Een eerste belangrijke ontwikkeling in Zwolle was de oprichting van seniorenvereniging ‘Het zonnetje’, specifiek voor Chinese senioren aldaar. Hierop reageerde de gemeente aanvankelijk met enige terughoudendheid. De positieve zichtbaarheid van deze ouderenvereniging, de algemene positieve beeldvorming rondom de Chinese minderheid, en *last but not least* de vertrouwde met restauranthouder Chan als boegbeeld van de ouderenvereniging, waren belangrijke elementen in een principieel welwillende opstelling van de gemeente.

Tegelijkertijd was de Chinese gemeenschap ook compromisbereid: toen de in eerste instantie gewenste locatie direct aan de IJssel niet kon worden gerealiseerd, kwam Kranenburg als alternatief in beeld. Echter, goodwill van de gemeente was niet genoeg. De financiële haalbaarheid van de begraafplaats moest vooraf door intekening worden aangetoond.

Na nog geen vijf jaar vindt uitbreiding plaats

Die intekening bleek geen probleem. Zoals Chan en zijn medestanders aangaven, was de principiële aantrekkelijkheid van een Chinese begraafplaats duidelijk. Op de doorsnee Nederlandse begraafplaats is eeuwige grafcrust niet gebruikelijk, laat staan een inrichting volgens Chinese principes. De behoefte aan Chinees begraven was evident: alleen al in Zwolle was volgens Chan een Chinese gemeenschap van naar schatting zeshonderd mensen. Het ging dus om een aanzienlijke doelgroep. Nadat intekeningen de financiële haalbaarheid bevestigd hadden, ging de gemeente over tot actie.

De begraafplaats werd in 2016 geopend met een capaciteit van 230 graven, met zicht op uitbreiding bij gebleken succes. Dat laatste bleek al spoedig nodig. De uitgifte en reservering van graven verliep in zo’n tempo dat nu, nog geen vijf jaar later, de begraafplaats wordt uitgebreid.

Leden van de Hera-projectgroep met ambtenaren van de gemeente Zwolle en de heer Chan.

Belangrijke uitbreiding

Als dit voorbeeld inderdaad typerend is voor de rol van gemeenten versus burgers, moeten we voorzichtig zijn met het (over)waarderen van het ondernemend handelen van de gemeenten bij de totstandkoming van nieuwe ‘producten’ en ‘diensten’. Zoals aangetoond, was het eerder de zorgvuldig voorbereide vraag vanuit de Chinese gemeenschap, die heeft geleid tot de inrichting van deze Chinese begraafplaats.

Echter, een nuancering is hier op zijn plaats, we kunnen niet eenvoudigweg concluderen dat de gemeente alleen maar reageerde. Zo roert de gemeente tegenwoordig ijverig de trom. Een recent persbericht kopt: ‘Dit is waarom Chinezen uit heel Nederland begraven willen worden in Zwolle’. Het is dus eerder een proces van samenwerking, waarin eerst burgers een behoefte formuleren en de gemeente vervolgens het initiatief omarmt en verder uitdraagt. Hierbij draagt de gemeenschap verdere ideeën aan, bijvoorbeeld over toevoegingen die de aantrekkelijkheid van de begraafplaats kunnen verhogen. Het is interessant om de volgende stadia in dit proces te observeren.

Eén ding is zeker: kleine, gespecialiseerde begraafplaatsen zullen in de huidige politieke context een belangrijke uitbreiding van het gemeentelijke funeraire aanbod blijven. Of ze de financiële zorgen van de begraafplaatsbeheerders *op de lange termijn* kunnen wegnemen, blijft echter de vraag: de belofte van voortdurende grafcrust brengt weliswaar snel geld in het laatje, maar daarna zit de gemeente ook opgescheept met een funeraire ruimte, die qua uiterlijk vastligt en moet worden onderhouden.

Christoph Jedan
Rijksuniversiteit Groningen

Kameraden tot in de dood

Het broederschapsgraf van de Haarlemse Hells Angels

De Hells Angels vormen een internationaal beruchte (en in 2019 in Nederland verboden) motorclub. Aan de ene kant kunnen de Angels getypeerd worden als een typische gesloten gemeenschap, aan de andere kant hebben ze een enorme publieke presentie – iedereen kent hen immers. Een graf op de Haarlemse begraafplaats Akendam maakt duidelijk dat deze paradoxale combinatie ook geldt voor hun funeraire cultuur.

De Hells Angels werden na de Tweede Wereldoorlog opgericht in de Amerikaanse staat Californië. Oprichters waren veteranen die geen deel meer konden of wilden uitmaken van de gewone burgermaatschappij. Vanaf de jaren zeventig zijn de Angels ook in Nederland actief, net als in de Verenigde Staten verdeeld over zogeheten *chapters*. De Haarlemse afdeling is begin jaren tachtig tot stand gekomen en is daarmee, na Amsterdam, het op een na oudste *chapter* in Nederland.

Een *outlaw* motorclub

Het meest in het oog springende kenmerk van de Hells Angels is uiteraard dat ze op motoren van het Amerikaanse merk Harley Davidson rijden. De kleding die ze daarbij dragen is eveneens zeer herkenbaar: leren vesten met het logo van de club – een doodshoofd met vleugel – en de naam van zowel club als land of staat. Leden komen regelmatig bij elkaar. De motorclub heeft een eigen waardepatroon, waarin broederschap, loyaliteit en eerlijkheid centraal staan. De Angels afficheren zich als een

outlaw motorclub, een collectief dat zich niet al te veel gelegen laat liggen aan de regels en wetten van de samenleving. Naar de buitenwereld wordt over specifieke criminele activiteiten echter gezwegen; het *outlaw* karakter is voor de Hells Angels een belangrijke reden van bestaan, maar is er evengoed een bedreiging van.

Het gesloten karakter van de motorclub uit zich ook in de interne organisatie: elk *chapter* heeft volwaardige leden, zogeheten *full color members*, maar kent daarnaast aspirant-leden. Zij zijn ofwel *prospect* ofwel, nog iets verder van het volwaardige lidmaatschap verwijderd, *hangaround*.

Angels Forever, Forever Angels

Aan het lidmaatschap van de Hells Angels zijn rechten en privileges verbonden die voor aspiranten niet zijn weggelegd. Dit komt ook tot uitdrukking bij funeraire aangelegenheden: toen in 2000 lid George Facco Nieuwenhuis en *hangaround* Rob Takken werden vermoord in een Haarlemse seksclub, werd de eerste wel, maar de tweede niet bijgezet in het broederschapsgraf.

Het graf van de Hells Angels op de algemene begraafplaats Akendam in Haarlem.

Hells Angels uit onder meer Frankrijk, Oostenrijk en Engeland bewijzen Ed Wijnhof de laatste eer, 24 oktober 1989. Foto Poppe de Boer, Noord-Hollands Archief / Collectie fotobureau De Boer, Haarlem, NL-HlmNHA_1478_5347

In totaal liggen daar zes mannen, overleden tussen 1989 en 2007. Op de staande grijze gedenksteen is het logo van de Hells Angels afgebeeld, met daarboven en daaronder de naam van respectievelijk de club en het *chapter* – qua compositie vergelijkbaar met de leren vesten van de Angels. Op de liggende grafstenen de namen van de overledenen (inclusief geboorte- en sterfdata) en zwart-witportretjes van de zes mannen. De linker grafsteen bevat daarnaast het woord ‘broederschapgraf’ en de tekst *It’s hard to be humble when you’re the best* (een spreuk die ook wel door de Californische Angels wordt gebezigd), die de aandacht vestigen op het exclusieve karakter van de motorclub. Op beide grafstenen is onderaan de afkorting ‘A.F.F.A.’ gegraveerd: *Angels Forever, Forever Angels* – een leuze die door de Angels bij tal van gelegenheden gescandeerd wordt, ook bij begrafenissen. De zes mannen worden eveneens herdacht op de muur van het Haarlemse clubhuis van de Hells Angels: ‘R.I.P. Ed AFFA Andre AFFA Facco AFFA Peppie AFFA Bertus AFFA Guus AFFA R.I.P.’ A.F.F.A. impliceert, zeker in de context van het broederschapsgraf, dat de verbondenheid van de Angels voor eeuwig is, boven het aardse bestaan uitstijgt. De Angels zijn niet voor niets engelen, al is het dan van de hel.

Interessant is dat de namen van kinderen en partners ook op het graf staan, zij het op de smalle, onbedekte gedeelten van de grijze stenen onder de zwarte zerken. Voor de namen van kinderen wordt meestal vermeld ‘vader van’, bij een partner staan twee in elkaar grijpende ringen afgebeeld. De aanwezigheid van hun namen duidt hun betekenis voor de overledenen aan, tegelijkertijd bevestigt

de marginale positie op het graf dat broederschap hoger gewaardeerd wordt dan familiebanden.

Een getatoeëerd lichaam

Mooi is niet het woord dat dit grafmonument het beste omschrijft. Het is groot, uitgevoerd in stemmig grijs-zwart, maar tegelijkertijd uitbundig in de vermelding van allerlei namen, teksten, afbeeldingen en symbolen. Als zich ergens de vergelijking tussen een graf en een getatoeëerd lichaam opdringt, dan is het hier wel. Dat is ook het geval omdat van sommige teksten en symbolen de betekenis niet geheel duidelijk is voor een buitenstaander die het graf bekijkt. Zo staat er op de liggende grijze steen links *Forever Rian Bubba* – gaat het hier om een bijnaam van een van de mannen, of om een andere gewaardeerde Angel? En onderaan de rechter grijze steen zijn het enigmatische woord ‘NIT’ en twee schuddende handen gegraveerd; de precieze betekenis is niet te achterhalen. Rechts daarvan staat ‘Love Mam’, maar om wiens moeder het gaat blijkt nergens. Of gaat het niet om een specifieke moeder?

Het graf communiceert zowel openheid als geslotenheid. Openheid allereerst vanwege het publieke karakter van

De verbondenheid van de Angels is voor eeuwig

Uitvaarten bevestigen en verstevigen de broederschap

gen met de kenmerkende Angels-thematiek van vrijheid en kameraadschap: *Ed's got the wind in his hair / He goes a riding with the brothers.*

Uitvaarten zijn voor de Hells Angels bij uitstek een manier om de broederschap te bevestigen en te verstevigen. De Amerikaanse journalist Hunter S. Thompson schreef al in 1966 in zijn boek *Hell's Angels*, dat: 'the death of any Angel [...] is a form of affirmation – not for the dead, but the living. [...] In the cheap loneliness that is the overriding fact of every outlaw's life, a funeral is a bleak reminder that the tribe is smaller by one. [...] A funeral is a time for counting the loyal, for seeing how many are left.'

De begrafenisstoet van een Angel wordt doorgaans grotendeels gevormd door een indrukwekkende optocht van Harley's. Op de foto links is de stoet ter gelegenheid van een andere Angel in het broederschapsgraf, Andrea Brown, te zien. We zien tientallen motoren langs het Spaarne: de blik van de beschouwer wordt, via de Angels, naar de Waag geleid. Het waaggebouw was de plek waar vroeger goederen werden gewogen, ter bevordering van de eerlijke handel. Het is een betekenisvol element op de foto, omdat Brown eigenaar was van een motorcafé in Haarlem, *Ze Crack*. Tegelijkertijd had een Canadese journalist een jaar voor Browns overlijden in 1997 beweerd dat de Angel allerminst van onbesproken gedrag was: in de jaren tachtig was hij in de VS opgepakt door de FBI en voordat hij naar Nederland kwam was hij president geweest van het beruchte Hamburgse *chapter*. Het was juist in de tijd van Browns uitvaart dat de Angels ook in Nederland voor het eerst openlijk met de georganiseerde misdaad in verband werden gebracht – in het rapport van de parlementaire enquêtecommissie-Van Traa. Zo bezien komt in deze foto de spanning tot uitdrukking tussen de gereguleerde burgermaatschappij en het *outlaw* karakter van de Angels.

In de jaren na de dood van Brown hebben politie en justitie hun vizier steeds vaker gericht op de Hells Angels, uiteindelijk uitmondend in een verbod. Of de Nederlandse Angels deze justitiële aandacht uiteindelijk zullen overleven of niet, de zes mannen in het broederschapsgraf zijn hoe dan ook voor eeuwig verbonden in de dood.

Wouter Schrover

Praktische informatie

Begraafplaats Akendam
Vergierdeweg 273
2026 BJ Haarlem

Stoet motoren op weg naar de uitvaart van Hells Angel Andrea Brown, 5 juni 1997. Foto anoniem, Noord-Hollands Archief / Collectie fotobureau De Boer, Haarlem, NL-HlmNHA_1478_2969.

het graf, maar ook vanwege de typische uitingen van de Hells Angels die ook uit de media bekend zijn (het logo, de leuze A.F.F.A.). Op het graf zijn de Angels voor iedereen als zodanig herkenbaar.

Tegelijkertijd komt het gesloten karakter van de motorclub tot uitdrukking doordat de uitingen zelf in het teken staan van broederschap en het apart staan van de rest van de maatschappij. Van sommige uitingen is de betekenis bovendien niet duidelijk.

Going to the run

Een van de manieren waarop de Hells Angels hun broederschap aan de wereld tonen is tijdens hun *runs*, bijeenkomsten waarbij verschillende *chapters* op hun motorfietsen bij elkaar komen. De eerst overledene in het broederschapsgraf, Ed Wijnhof, was een bekende van Golden Earring-zanger Barry Hay. Na Wijnhofs dood schreef Hay het nummer *Going to the run* (1991), dat de derde positie behaalde in de Nederlandse Top 40. De songtekst combineert Hay's persoonlijke herinnerin-

SPRINGLEVEND BEGRAAFPLAATS-GEVOEL

Tussen 2009 en 2020 sprak Anna Kroon met 39 meer en minder bekende Nederlanders over hun begraafplaatsgevoel. Wat roepen begraafplaatsen bij hen op? In *Het Begraafplaatsgevoel* worden deze interviews, die eerder gepubliceerd werden in vakblad *De Begraafplaats*, gebundeld. Het resultaat is een collectie sprekende getuigenissen die elk onthullen hoe begraafplaatsen door hun bezoekers beleefd worden.

Begraafplaatsen zijn voor veel mensen bijzonder. Dit heeft niet alleen te maken met hun functie als laatste rustplaats voor de doden, in het bijzonder overleden naasten. De hedendaagse begraafplaats, zo wordt duidelijk in de interviews, is een multifunctionele plaats met zeer diverse betekenissen voor de levenden.

Allereerst blijken begraafplaatsen ruimte te bieden aan rouw en reflectie. 'Een bezoek aan het kerkhof is een bestendiging van de aanwezigheid van de dood in je leven', vertellen Freek en Hella de Jonge wanneer ze spreken over het overlijden van hun zoon en kleindochter.

Begraafplaatsen versterken onze 'stemmingen', zegt Antoine Bodar, en dit beperkt zich zeker niet tot de dood. Kader Abdolah vertelt dat de begraafplaats hem rust geeft: '[Het] is een uitlaatklep voor stress. Je maakt je zo druk over alles, maar dan zie je: uiteindelijk kom je hier.'

Begraafplaatsen zijn vooral ook plaatsen waar mensen relaties met de overledenen bestendigen. 'In het begin [...] lulde ik [Willem] de oren van zijn kop', vertelt Olga Zuiderbroek over het overlijden van haar man. 'Dit is de plek waar ik ook kom te liggen, naast Jos [Brink]', zegt Frank Sanders. De vele voorwerpen waarover mensen spreken in het boek maken deze relaties tastbaar en geven een beeld van de rijke materiële cultuur op begraafplaatsen.

Die materiële cultuur, zo merkt Nico ter Linden op, geeft ook inzicht in het hart van stad of dorp. Begraafplaatsen onthullen iets van de lokale en sociale identiteit. Zoals Kefah Allush het beeldend omschrijft: 'Als je de menselijke natuur wilt vangen, kun je op een marktplein gaan zitten, maar evengoed [op] een begraafplaats.'

Naast waardering, worden er ook zorgen uitgesproken in de interviews. Cornald Maas wijst op het ongemakkelijke contrast tussen verzorgde en onverzorgde graven en Jan Siebelink ziet de begraafplaats juist niet als een troostvolle plek. Ook de toekomst van de begraafplaats wordt bedreigd, merken sommigen op, vooral nu crematie en andere vormen van lijkbezorging aan

populariteit winnen. In deze verhalen komt telkens de spanning naar voren tussen eeuwigheid en tijdelijkheid, die zo kenmerkend is voor de begraafplaats.

Tot slot wordt in de interviews gerefereerd aan het serene en groene karakter van begraafplaatsen. Te midden van de stedelijke drukte voelt de begraafplaats als een oase van rust, vertelt filosofe Marli Huijer, en bioloog Midas Dekkers heeft volop aandacht voor de natuur rond het graf: 'Mijn meest romantische gedachte is dat mijn lijk meststof wordt voor een bloemetje op mijn graf, dat een klein meisje plukt voor in haar haar.'

De persoonlijke en vaak verrassende ervaringen van de geïnterviewden blijven je als lezer boeien. Dat maakt de collectie interviews zeker de moeite waard. Maar toch blijf je uiteindelijk met een wat onbevredigd gevoel achter. Wat vertellen deze interviews ons nu over dat 'begraafplaatsgevoel'? Hoe kunnen we de ervaringen duiden? Wat onthullen ze over begraafplaatspraktijken en funeraire cultuur? Een substantiële inleiding en/of verdiepend nawoord zouden een waardevolle verrijking zijn geweest. Niettemin is mijn begraafplaatsgevoel na het lezen weer springlevend.

Brenda Mathijssen

Anna Kroon, *Het Begraafplaatsgevoel*. (Amsterdam: Stichting Eindelijk, 2020). 88 pp., ISBN 978-90-8083-034-9, € 17,50.

LUISTEREN NAAR PODCASTS OVER DE DOOD

Vorig jaar schreef Koos Brandon Bravo al over het fenomeen 'podcast'. Inmiddels zijn er verschillende over dood en rouw. Een bijzonder voorbeeld hiervan is *Doodgewoon* van twee twintigers, Benthe Göbel en Sabien Brehler.

De jonge vrouwen achter *Doodgewoon*: Benthe Göbel (links) en Sabien Brehler. Foto *Doodgewoon*

Het eerste seizoen van 18 afleveringen staat nu online (er komt nog een laatste aflevering waarin ze hierop terugkijken). Later dit jaar begint het tweede seizoen. In de eerste twee afleveringen praten de maaksters over hun eigen ervaringen met de dood. Benthe verloor in oktober 2017 haar moeder en Sabien in maart 2018 haar jongere zusje. De podcast is geboren vanuit het idee om op een laagdrempelige manier over de dood en alles wat daarbij komt kijken, te spreken. Elke aflevering duurt 45-50 minuten en heeft een prettige, rustige stijl. Een breed scala aan geïnterviewden komt voorbij: van een bewustzijnsdenker tot een verlieskunstenaar. Mooi is het gesprek met dichter, schrijver en journalist Joris van Casteren. Hij is ook de coördinator van Stichting de Eenzame Uitvaart. Tijdens het gesprek gaat zijn telefoon: er is werk aan de winkel – iemand is zonder bekende nabestaanden gestorven. Aan het eind horen

we het gedicht dat hij voor deze uitvaart heeft geschreven. Verder boeiende verhalen van journalist en schrijver Barbara van Beukering (van het boek: *Je kunt het maar één keer doen*) en verpleeghuisarts, schrijver en filosoof over sterven en dood Bert Keizer. U kunt *Doodgewoon* vinden op Facebook of Instagram en ernaar luisteren via bijvoorbeeld Spotify.

Andere podcasts: *Doodnormaal* van Winny Bos (met professionals die met de dood in aanraking komen, met persoonlijke verhalen over het levenseinde). *Zullen we over de dood praten?* van Bureau MORBidee. *Helemaal aan het einde* van Patty-lou Middel-Leenheer (met bijzondere afscheidsverhalen en gesprekken met mensen die in het uitvaartvak werken). Een aantal van de hier genoemde titels is ook te beluisteren via de NRC audio-app.

Liesbeth Vermeulen

DE BEGRAAFPLAATS VAN DE TOEKOMST

REACTIE OP HET LOB-RAPPORT

Cremeren heeft begraven ingehaald: jaarlijks zijn er meer crematies in Nederland dan begrafenissen, al krijgen ook veel urnen boven- of ondergronds een plek op begraafplaatsen. Wat betekent deze omslag voor begraafplaatsen? Verdwijnt hun hoofdfunctie: het bieden van een plek om doden te begraven? De Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) liet een toekomstvisie schetsen door bureau MORBidee.

Het rapport 'De toekomst van de begraafplaats' verscheen op 4 november 2020 en geeft aan, hoe begraafplaatsen er over een aantal decennia idealiter uit zouden moeten zien om te overleven.

Een plan voor de komende jaren

Het begin van het rapport leest vlot, roept op tot actie en staat vol goede aanbevelingen en tips. Dit is prettig, want dat betekent dat begraafplaatsen met dit rapport ook echt actie kunnen ondernemen. In een simpel schema (SWOT-analyse) worden de sterktes, zwaktes, bedreigingen en kansen van een begraafplaats getoond. Het rapport stelt dat het niet de bedoeling is om te lang stil te blijven staan bij de bedreigingen, zoals cremeren. Deze komen namelijk van buitenaf en hier heb je nauwelijks invloed op. Meer invloed heb je op het versterken van je sterke punten (bijvoorbeeld het groen) en het verbeteren van je zwaktes (weinig klantgericht). Uit de analyse komt een definitie van een begraafplaats van de toekomst voort:

'De begraafplaats van de toekomst is een uitnodigende, multifunctionele omgeving. Hier worden overledenen begraven of wordt hun as bijgezet. Deze plek wordt bezocht door mensen die overledenen herdenken, genieten van de natuur- en/of historische waarden, deelnemen aan activiteiten die in het teken staan van herdenken en/of het bespreekbaar maken van de dood en rouw.'

Veranderen van functie?

Om aan deze nieuwe definitie te voldoen (en om überhaupt een begraafplaats te behouden voor de toekomst) heeft het rapport het dan ook over functieverandering. Bij sommige begraafplaatsen speelt dit waarschijnlijk al. Begraven is misschien niet meer de hoofdtaak, maar een van de vele (aanbevolen) taken. Een greep uit de aanbevelingen: klantvriendelijk maken van de begraafplaats door bordjes te plaatsen met informatie over de aanwezige flora of historie, welkomstborden en wifi aanbieden. Je begraafplaats tonen op sociale media of een column schrijven voor een krant. Je begraafplaats tonen op schoolmarkten, bijvoorbeeld voor stageplekken. Samenwerken met andere (nabijgelegen) begraafplaatsen om bijvoorbeeld de kosten van PR, evenementen of van nieuwe machines te drukken.

Ook voor de beheerder betekent dit dat zijn functie steeds breder wordt. Er wordt gevraagd naar verschillende competenties als groenbeheer, communicatief vaardig, uitvaartbegeleiding en empathisch communiceren, commercieel zijn. Omdat dit een profiel is voor verschillende mensen en functies, raadt het rapport aan om dit ook over meerdere mensen te verdelen. Hoe een begraafplaats dit kan bewerkstellingen wordt echter niet vermeld. Moet een begraafplaats het zien als investering? Of moeten er nog meer vrijwilligers geworven worden?

Is er verbinding?

'Verbinding' is het kernwoord van het rapport. In de aanbevelingen laat het rapport dit ook breed terugkomen. Verbind je als begraafplaats met

nabestaanden en je stad of dorp, zo weten mensen je te vinden. Dat is een goede insteek. En verbind je met andere begraafplaatsbeheerders, want vele handen maken licht werk. Een kritische noot is wel te plaatsen bij de aanbeveling om je te verbinden met migrantengemeenschappen, 'in het kader (...) van het normaliseren van de houding omtrent de dood.' Vreemd dat wij daar andere culturen over zouden moeten voorlichten. Wat ik aan verbinding ook mis, is die met de volgende generaties. Wat zou voor hen de motivatie zijn om voor begraven te kiezen?

Trends

In het rapport worden trends (of verwachtingen) besproken zoals natuurbegraven, cremeren, resomeren en cryomeren en hoe deze vormen van lijkbezorging eventueel een plek op de begraafplaats kunnen krijgen. Hier wordt alleen niet ingegaan op de motieven van mensen die voor een van de vormen kiezen. Sterker nog, cremeren wordt weggezet als een rationele keuze tegenover het emotionele en liefdevolle begraven. Cremeren kan voor vele families juist ook een liefdevolle traditie zijn geworden. Vooral het bewaren van urnen zou een groot nadeel zijn, omdat bijvoorbeeld achterkleinkinderen daar geen waarde meer aan zullen hechten. Geldt dit ook niet voor graven? Het stuk over cremeren lijkt subjectief geschreven; wat niet wegneemt dat er goede tips worden gegeven om andere vormen van lijkbezorging in te passen in begraafplaatsen.

Al met al is het een bruikbaar rapport dat oproept tot actie. Niet blijven hangen in de bedreigingen, maar deze juist omarmen en eigen maken. Zo behoud je je begraafplaats voor de toekomst.

Koos Brandon Bravo

Het rapport 'De begraafplaats van de toekomst: van hoofd naar hart' is gratis te downloaden op de website van de LOB <bit.ly/3sgaMUG>

WEBINAR PLATFORM FUNERAIR ERFGOED 21 APRIL BIODIVERSITEIT OP BEGRAAFPLAATSEN

Op 21 april a.s., van 14.00 – ca. 15:30 uur, organiseert het Platform Funerair Erfgoed (PFE) bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een webinar over (de bevordering van) biodiversiteit op begraafplaatsen. Biodiversiteit staat wereldwijd onder druk. Waar mogelijk moet men daarom pogingen tot herstel of bevordering ondernemen. Begraafplaatsen kunnen hier een rol in spelen. Het zijn vaak groene oases in een stedelijke omgeving of stepping stones voor planten en dieren in agrarisch gebied dat gedomineerd wordt door monoculturen. Wat is biodiversiteit op begraafplaatsen, hoe kun je die bevorderen en hoe verhoudt die zich tot de begraaf functie en het eventueel aanwezige funeraire erfgoed? In vijf presentaties wordt het thema vanuit verschillende zijden belicht. In alle presentaties zal (ook) aandacht zijn voor beheer. Het programma omvat bijdragen over: natuur op dodenakkers; begraafplaatsen als hotspots voor korstmossen; begraafplaatsen als bijzondere plek voor bodemdieren; het versterken van natuurwaarden op de begraafplaats en instandhouding van funerair erfgoed en biodiversiteit. Het volledige programma vindt u op de PFE-pagina: bit.ly/3pL6sLi. Daar kunt u zich ook aanmelden. Nam u al eerder deel aan een bijeenkomst? Dan ontvangt u bericht.

TWEE THEMADAGEN IN 2021: BEGRAVEN IN HET GOOI EN IN MONTFERLAND

De themadag in Laren, over begraven in het Gooi, blijft vooralsnog staan op zaterdag 10 april a.s. De themadag in 's Heerenberg, over begraven in Montferland, vindt plaats op zaterdag 25 september a.s. Donateurs en niet-donateurs kunnen zich voor Laren (uiterlijk 1 april a.s.) en/of Montferland (uiterlijk 15 september a.s.) aanmelden via bureau@terebinth.nl (of via tel. 06 2417 3646). Het programma in Laren is na te lezen in het maartnummer van vorig jaar en op de Terebinth-website (terebinth.nl), onder activiteiten. We moeten een slag om de arm houden, maar het laatste nieuws vindt u op de website en op de facebookpagina van Terebinth. Meldt u zich zo spoedig mogelijk aan, dan laten wij te zijner tijd iedereen per mail of telefonisch weten of de themadagen doorgaan. De kosten zullen per themadag rond de € 15 bedragen, maar wacht a.u.b. met betalen.

WEEKEND VAN DE BEGRAAFPLAATS 28-30 MEI

Als het Weekend van de Begraafplaats dit voorjaar doorgaat, dan heeft het als thema: 'Begraafplaatsen, vol liefde'. Daar kan iedereen zich van alles bij voorstellen: verhalen rond liefde voor overleden kinderen, partners, ouders, andere familieleden of vrienden. Maar ook verhalen over geliefde katten en honden. We mogen het breed opvatten: sociale bewogenheid, naastenliefde... er valt veel aan te snijden binnen dit thema, want begraafplaatsen zijn per definitie plekken vol liefde.

Of het Weekend doorgaat, en zo ja, hoe dan, is nog de vraag. Iedereen kan in ieder geval vast nadenken over wat er te doen valt met dit thema: een fotowedstrijd, een speciale wandeling – al dan niet digitaal of toch in de buitenlucht, maar dan individueel? Volg de website van het Weekend van de Begraafplaats voor het laatste nieuws: weekendvandebegraafplaats.nl.

VERVOLG VERZET TEGEN RUIMING VAN KATHOLIEK KERKHOF IN NAALDWIJK

In *Terebinth* 2020-3 stond een artikel over de dreigende ruiming van het katholieke kerkhof aan de Dijkweg in Naaldwijk. Daar is intussen van alles gebeurd: er zijn ruim duizend handtekeningen gezet onder een petitie voor het behoud, er zijn bezwaarschriften ingediend en er is beroep aangetekend. De gemeente Westland heeft de aanvraag in behandeling genomen voor de aanwijzing van het kerkhof als gemeentelijk monument (ingediend door Heemschut, Genootschap Oud-Westland, Terebinth en het Cuypergenootschap). Vereniging Natuurlijk Delfland heeft een rapport over de groenwaarden laten opstellen en er komt een onpartijdige waardstelling over de historische betekenis. Hopelijk laat het parochiebestuur zich overtuigen niet alleen de Voorhof, maar ook het eigenlijke kerkhof te behouden en te restaureren. Genoeg mensen en instellingen willen hieraan hun steentje bijdragen. Zie voor de laatste ontwikkelingen rkbn.nl.

In deze columns neemt Koo Brandon Bravo uit Groningen, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed. Welke rol spelen sociale media? Hoe kijken haar leeftijdgenoten naar begraafplaatsen? Leeft funerair erfgoed online? En hoe ziet de toekomst voor funerair erfgoed eruit? Een frisse wind waait door erfgoedland.

Het nieuwe rouwen?

In deze column wil ik het hebben over rouwen. Het is lastig om daarover te schrijven en je niet te verliezen in het sociologische aspect. Maar als je het over funerair erfgoed hebt zoals begraafplaatsen, dan kan je je niet helemaal losmaken van rouw. En het is het waard om er soms weer een blik op te werpen, want het lijkt erop dat mijn generatie er in de laatste paar maanden druk mee bezig is geweest. En wat zegt dat dan over toekomstig funerair erfgoed?

Ik (1992) ben jong mijn vader verloren. Genoeg van mijn vrienden en kennissen zijn inmiddels hun vader of moeder verloren. Sommige ouders zijn begraven, meerdere gecremeerd en toch praten we niet vaak met elkaar over het rouwproces. Ik heb mij dan ook vaak afgevraagd of het gek was dat ik, vijftien jaar na het overlijden van mijn vader, nog niet uitgerouwd was. Maar zo uniek blijkt die aanhoudende rouw niet te zijn.

In november 2020 kwam Emma van Meyeren (1992) met een essaybundel over aanhoudende rouw, *Ook ik ben stukgewaaid*. Ze gaat daarin op zoek naar een nieuwe relatie tot haar herinneringen. Op zoek naar rituelen om de rouw ook een plek in het heden te geven. 'Het enige ritueel dat ik kon bedenken wanneer ik mijn moeder miste, was het bezoeken van haar graf.' Ze voelt alleen geen band met het katholieke geloof van haar moeder en voelt zich daar uiteindelijk meer ongemakkelijk dan getroost.

Nellie Benner (1986) heeft ook haar moeder verloren en maakte hierover de documentaire 'Ik rouw van jou', die eveneens in november 2020 is uitgekomen. In een interview vertelt ze: 'We missen in onze cultuur bepaalde rituelen. Steeds meer mensen zijn niet meer gelovig, dan ben je denk ik ook minder bezig met de dood en het hiernamaals. Als atheïst denk ik vaak dat we doen alsof de dood er niet is. Het roept angst op omdat we er niets over weten en daarom ontwijken we het.'

Mijn vader is gecremeerd en uitgestrooid over de Noordzee. Hoewel ik een band voel met de zee, ben ik nog nooit naar zee geweest om er te rouwen en voel daarin mee met Emma. Ook in Nellie's woorden herken ik mijn eigen proces. Ik heb geen rituelen vanuit een geloof of traditie meegekregen om met rouw om te gaan.

Van Meyeren verwijst naar het werk van Alessa Ricciardi, die uitlegt dat rouw in de westerse cultuur uiteindelijk een individuele omstandigheid is geworden, terwijl we er allemaal mee te maken hebben.

Gelukkig is mijn generatie ook nog niet klaar met rouw. In januari verscheen *De dingen die je vergeet: rouwen voor beginners*, van Gijs van de Sanden (1986) en in de loop van dit jaar verschijnt een boek van Tatjana Almulji (1991) over uitgestelde rouw.

Om het naar een erfgoedpunt te trekken: welke begraafplaats geeft ons een rouwplekje? Of weet iemand rouwrituelen die we moeten herintroduceren in de 21^e eeuw?

Onze begraafplaats

Begraafplaats Hofstraat, Winschoten

Een blik op de begraafplaats in het groen.

In de serie 'Onze begraafplaats' komen geen redacteurs van dit tijdschrift, maar beheerders of andere betrokkenen aan het woord over 'hun' begraafplaats. Deze keer: de Algemene Begraafplaats aan de Hofstraat in Winschoten.

De Algemene Begraafplaats aan de Hofstraat in Winschoten opende in 1829 zijn poorten. De begraafplaats was op wettelijk voorschrift gesitueerd buiten de bebouwde kom, maar maakt door stadsuitbreidingen tegenwoordig deel uit van het stadscentrum. De begraafplaats heeft een oppervlakte van bijna 4 hectare, waarvan 3,2 hectare bestaat uit grafvelden, en vormt een ruimtelijke eenheid met de joodse begraafplaats, daarvan gescheiden door een gracht.

Bijna honderdvijftig jaar brachten de burgers van Winschoten hun overleden dierbaren naar deze plek voor hun laatste rustplaats. In totaal zijn ruim tienduizend graven uitgegeven. Vanwege de hoge grondwaterstand werd slechts in één laag begraven.

Ruimtegebrek leidde in 1961 tot de aanleg van een nieuwe begraafplaats aan de rand van de stad, waarna de uitgifte van graven voor de Hofstraat werd gestaakt. De oude dodenakker geraakte stilaan in de vergetelheid. Het verval deed zijn intrede: eerst sluimerend, en toen niemand meer oplette, in volle hevigheid. Zerken braken in stukken, opschriften vervaagden, symbolen verstomden, ijzerwerk roestte weg en het groen woekerde overall. Cultureel erfgoed ging op grote schaal verloren.

'Kerken in het Groen'

In 2008 presenteerden Stichting Oude Groninger Kerken en Landschapsbeheer Groningen het project 'Kerken in het Groen'. Zij beoogden daarmee het herstel en behoud van cultuurhistorische en landschappelijke waarden van kerkerreinen en begraafplaatsen in de provincie Groningen. De gemeente Oldambt, eigenaar en beheerder van Begraafplaats Hofstraat, meldde zich aan voor dit project. Stichting 'Oud Winschoten' deed eveneens mee en wierf vrijwilligers, die in 2009 na een spoedcursus startten met de werkzaamheden. Circa een jaar later werd het project beëindigd. Omdat er nog veel te doen was besloot Stichting 'Oud Winschoten' de restauratieactiviteiten onder haar verantwoordelijkheid en regie voort te zetten.

Vrijwilligersgroep Begraafplaats Hofstraat

Sedertdien is op twee zaterdagen in de maand een groep vrijwilligers actief die met noeste vlijt de neergang probeert te keren. Buiten groepsverband zijn er ook op andere dagen van de week vrijwilligers aan de slag. De groep telt momenteel negentien personen: vier vrouwen en vijftien mannen van wie de gemiddelde leeftijd rond de 70 jaar schommelt. De leiding was vanaf de start tot aan zijn overlijden op 1 december 2020 in handen van Bert Smit,

**Cultureel erfgoed
ging op grote schaal verloren**

Vrijwilligers proberen met noeste vlijt de neergang te keren

tevens secretaris van de Stichting 'Oud Winschoten'. De achtergrond van de vrijwilligers is heel verschillend. Ze hebben hun sporen verdiend in het onderwijs, bij de politie, in de zorg of op kantoor. De funeraire kennis binnen de groep was niet erg ontwikkeld, en een hovenier en een goede metselaar werden ook node gemist. Wat wel gemeenschappelijk bleek, was het plezier om er samen iets moois van te maken, de woestenij te herscheppen tot een luthof en de graven iets van hun oude luister terug te geven.

Aanvankelijk bestonden de werkzaamheden vooral uit reinigen en stempelen van grafstenen, ontroesten en schilderen van grafhekken, lijmen van de glazen naamplaten en grafzerken, en snoeien en verwijderen van te weelderige vegetatie.

Samen leren

Binnen de vrijwilligersgroep werd al doende veel kennis en ervaring opgebouwd over grafonderhoud en groenbeheer. Gaandeweg groeide de behoefte de funeraire kennis te verdiepen en het takenpakket uit te breiden. Om de theoretische kennis te vergroten verzorgde Erfgoedpartners Groningen een in-company-training van vijf dagdelen. Op het lesprogramma stonden, naast algemene zaken rond het beheer van begraafplaatsen en de relatie met de gemeente, ook specifiek funeraire onderwerpen, zoals grafcultuur door de eeuwen heen en de betekenis van graftekens en symbolen. Verder kwamen flora en fauna aan bod en was er veel aandacht voor versterking

Vrijwilligers aan het werk met een grafhek. Rechtsvoor (met gestreept overhemd) de onlangs overleden oprichter en inspirator van de groep, Bert Smit.

van de materiaalkennis (steen, ijzer en hout) en het bijbrengen van diverse restauratietechnieken.

Geschikt gereedschap

De verworven theoretische kennis en de opgebouwde ervaring stelden de vrijwilligers in staat ook de meer gecompliceerde restauraties van grafmonumenten ter hand te nemen. Het gaat dan om graven die in verval zijn geraakt en zonder ingrijpen waarschijnlijk verloren gaan. Denk bijvoorbeeld aan zware grafstèles die gebroken zijn, scheuren in monumenten veroorzaakt door het roesten van doken, graftableaus met losgeraakte tegeltjes, doorgeroeste grafhekken en aan geruïneerde fundamente van grafkelders. Voor dergelijke werkzaamheden is geschikt gereedschap onmisbaar, dat dankzij een subsidie van de gemeente Oldambt kon worden aangeschaft. Om het overal op de begraafplaats te kunnen inzetten, is gekozen voor gereedschap met oplaadbare accu's.

Toegangshek tot de begraafplaats aan de Hofstraat.

De grenzen

De afgelopen jaren is veel werk verzet. Ten opzichte van de start zijn de verbeteringen op alle fronten zichtbaar. Toch verkeren veel graven in deplorabele toestand en dreigen verloren te gaan. De inzet van vrijwilligers is niet toereikend om het verval over de hele breedte te keren. Ook zijn er graven waarvan herstel en behoud gespecialiseerde expertise vereist. De financiële middelen ontbreken om dergelijke ondersteuning in te roepen.

Daar wrekt zich ook dat vrijwel alle grafrechten voor onbepaalde tijd zijn uitgegeven en slechts in 5% van de gevallen een actuele rechthebbende bekend is. Het is, mede door de privacy-regels, een bijna onmogelijke opgave om potentiële rechthebbenden op te sporen met het verzoek het grafonderhoud op zich te nemen. Deze situatie dwingt de vrijwilligers, met respect voor de niet-gekende verlangens van de virtuele rechthebbenden, een terughoudende opstelling te kiezen betreffende ingrijpendere grafrestauraties.

Uitbreiding takenpakket

Door het onderhoud van de graven groeide bij de vrijwilligersgroep de belangstelling voor andere onderwerpen die met de begraafplaats verband houden. Gedurende twee winters inventariseerden vrijwilligers de grafopschriften en vergeleken die gegevens met bestaande registraties. Zij konden zo talrijke oude misslagen corrigeren. De gevalideerde gegevens zijn vastgelegd in een database. Dankzij deze actie is de zoekfunctie naar graven sterk verbeterd. Nu worden de bouwkundige kenmerken van de graven en de gebruikte symboliek vastgelegd, en recente en oude foto's van grafmonumenten aan de database toegevoegd.

Een vrijwilliger maakt letters weer leesbaar.

Er loopt verder historisch onderzoek naar de geschiedenis van de begraafplaats, alsook naar de personen die hier hun laatste rustplaats vonden. De vrijwilligers hebben het plan om een deel van de graven te voorzien van een QR-code waarachter informatie beschikbaar is over het graf en de persoon die er begraven ligt.

Informatiepanelen

De publieke belangstelling voor Begraafplaats Hofstraat groeit. Nazaten bezoeken de begraafplaats en bekommeren zich om de graven van hun voorouders. Oude grafrechten worden herbevestigd. Bijzettingen vinden geregeld plaats. De vrijwilligers geven desgevraagd informatie over personen die hier begraven liggen. Ook vragen nabestaanden of de vrijwilligers de restauratie of het beheer van graven van hun familieleden willen verzorgen. Om nog beter in de informatiebehoefte te voorzien, is twee jaar geleden het plan opgevat informatiepanelen te plaatsen. Een beroep op de Subsidieregeling burgerinitiatieven Oldambt werd door de gemeente royaal gehonoreerd. Een werkgroep van vrijwilligers en een gemeentemedewerker heeft drie panelen ontworpen. Die zijn geplaatst aan de wanden van de schuilgelegenheid bij de ingang. Het middenpaneel is 150 bij 90 cm, de twee zijpanelen zijn elk 100 bij 90 cm. De borden zijn gemaakt van plexiglas en hebben een aluminium omlijsting.

Gedetailleerd overzicht

Het middenpaneel herbergt in het centrum een op grafniveau gedetailleerde plattegrond van de begraafplaats. De afbeelding is gemaakt met een drone en is opgebouwd uit 1200 opnames. Rondom de plattegrond staan drie clusters met ieder een opsomming van 27 graven. Het eerste cluster geeft een overzicht van graven met een bijzondere funeraire betekenis. Dit zijn bijvoorbeeld een gietijzeren dekplaat met ouroboros, een graftrommel met een krans van kunstbloemen en het graf met geglazuurde misbaksels.

**Grafopschriften zijn
vergeleken met oude registraties**

Graftrommel met kunstbloemen.

Het graf met de geglazuurde misbaksels. Foto Wil van der Lelie

Het tweede cluster beschrijft personen: een gemêleerd gezelschap van de eerste burgermeester van Winschoten tot en met de uitbaatster van een bodencafé. Het derde cluster herdenkt met eerbied de slachtoffers die in de Tweede Wereldoorlog het leven lieten.

Historie en natuur

Het eerste zijpaneel beschrijft de ontstaansgeschiedenis van de begraafplaats en noemt de grote uitbreidingen in 1885 en 1917. Ook de klassenindeling, de entree en het dienstgebouw met lijkenkamer krijgen aandacht. Plattegronden illustreren de verschillende ontwikkelingsstadia. Het tweede zijpaneel vertelt over de rijke flora en fauna. De meer dan 170 bomen, waaronder de Kaukasische vleugelnoot en de moerascipres, versterken het monumentale karakter van de begraafplaats. In het gras tussen de graven zijn oranje havikskruid en muizenootje te vinden. Mossen en korstmossen kleuren de grijze stenen met fris groen. Een recente broedvogelinventarisatie leverde een lijst op met dertig verschillende soorten.

Tekst op een van de steles.

Gestolde welwillendheid

De gemeente als bewaker van het cultuurhistorisch erfgoed en als eigenaar/beheerder van de begraafplaats waardeert de betrokkenheid en de jarenlange inzet van de vrijwilligers in hoge mate. Dit bleek onder meer uit de toekenning van de Gemeentelijke Vrijwilligersorganisatieprijs 2014.

Door financiële tegenwind en andere prioriteiten is de gemeentelijke aandacht voor de begraafplaats nog steeds welwillend, maar ook heel passief. In 2014 werd met steun van een externe funerair deskundige een prachtig beleidsplan opgesteld voor de twaalf begraafplaatsen die de gemeente Oldambt rijk is. De gemeenteraad heeft het plan vastgesteld, dat voorziet in het opstellen van jaarlijkse beheerplannen per begraafplaats. Voor de begraafplaats Hofstraat zou aanvullend onderzoek starten naar de toekomstmogelijkheden. Daarbij werd gedacht aan opnieuw uitgeven van grafrechten (na ruiming) tegen een hogere tariefstelling. Het beleidsplan prijst de groene structuur van de begraafplaats: de verweving van het natuurlijke groen met de grafmonumenten vormt een unieke sfeer, die elders in de gemeente niet bestaat.

Helaas heeft dit beleidsplan, mede door gebrek aan draagvlak binnen de gemeentelijke organisatie, zijn verdiende verwerkelijking niet gekregen en is het al snel beland in een diepe, donkere bureaulade, wachtend op een onvermijdelijke herkansing.

Vrijwilligersgroep Begraafplaats Hofstraat te Winschoten

Wil van der Lelie (wilvanderlelie@hetnet.nl)

Foto's Robert Jalink

Praktische informatie

Oude Begraafplaats
Hofstraat [naast nummer 70]
9671 KP Winschoten

UIT HET VELD / NAOMI HOOGENBERG

In deze rubriek vertellen mensen uit het veld over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Aan het woord is Naomi Hoogenberg, die werkt bij Hoogenberg-Wegerif Grafmonumenten in Apeldoorn.

Naomi behoort tot de vijfde generatie in een familie van steenhouwers en werkt in het familiebedrijf als eerste aanspreekpunt voor klanten. Lag dat altijd al voor de hand? Of heeft ze omzwingingen gemaakt voor het zover was? 'Nee, het lag niet voor de hand. Ook al ben ik enig kind, mijn ouders legden geen druk op me om in het bedrijf te komen. Het was ook niet mijn bedoeling. Ik heb de pabo gedaan, maar er waren geen banen toen ik daarmee klaar was. Mijn vader vroeg me om tijdelijk op het kantoor te komen – en daar wil ik nu niet meer weg. Wij woonden niet vlakbij het bedrijf, dus ik liep daar niet als kind letters te hakken, zoals mijn vader deed. Maar je hoort er natuurlijk wel elke dag over, je leert over materialen en ontwerpen. En dat gebruik ik nu in mijn werk: mensen

adviseren, monumenten ontwerpen. Daar kan ik mijn creativiteit goed in kwijt. En, heel belangrijk: je leert wat een bedrijf is. Ik ben opgegroeid met begraafplaatsen. Op zondag en in vakanties er wandelen en grafmonumenten bekijken.'

Naomi vertelt dat er nog een voorbeeldboekje met grafmonumenten is, waarschijnlijk van vlak na de oorlog. Daar staan twintig mogelijke ontwerpen in waaruit mensen konden kiezen. 'Nu is bijna elk grafmonument uniek.

Wij zijn een natuursteenbedrijf, maar we leveren ook cortenstalen en glazen monumenten. Er zijn oneindig veel mogelijkheden. Het merendeel van de – granieten – monumenten wordt sinds een jaar of vijftien gemaakt in China bij 'Hoogenberg natuursteen', waar de productieruimte vele malen groter is dan in Apeldoorn. De directe aanleiding voor ons gesprek is dat Naomi penningmeester is geworden van de Stichting vrienden van de gemeentelijke be-

Medewerkers van de steenhouwerij op de begraafplaats Soerenseweg, circa 1930. Foto Archief Hoogenberg-Wegerif

graafplaats Soerenseweg, die in 2020 officieel is opgericht. Wat wil deze stichting en hoe is ze erbij betrokken geraakt? 'Er zijn gesprekken geweest, geïnitieerd vanuit de gemeente over de toekomst van de begraafplaats, met allerlei clubs die erbij betrokken zijn, bijvoorbeeld de vrijwilligers en natuurorganisaties als de IVN. Dat ging aan de hand van stellingen die heel verschillende reacties uitlokten. Van: "prachtig, vooral niet te veel ingrijpen", tot "alle bomen kappen". Wij waren ook gevraagd voor die sessies, en ik wilde er ook erg graag aan deelnemen. Dus heb ik me aangemeld voor het bestuur.'

De stichting is nog in de opstartfase; door corona duurt alles helaas langer. Maar de bedoeling is om aanspreekpunt voor de gemeente te zijn, ideeën uit te werken voor verlevendiging van de begraafplaats en activiteiten te stroomlijnen. 'Het is fantastisch als wij als bedrijf zo ook een maatschappelijke functie hebben. Wij ondersteunden al de vrijwilligers met raad en daad. Dit komt erbij. De begraafplaats is van 1897, hetzelfde jaar waarin mijn betovergrootvader Pieter Meijer de steenhouwerij begon. Er ligt hier familie en er zijn overal monumenten die bij ons gemaakt zijn. Geweldig om dan een rol te hebben in het behoud van deze prachtige begraafplaats.'

Jenny Mateboer

Naomi Hoogenberg bij het graf op de begraafplaats Soerenseweg van haar betovergrootvader Pieter Meijer, oprichter van de steenhouwerij. De zerk is gemaakt door haar overgrootvader Siwert Meijer.

Terebinth

STICHTING VOOR FUNERAIR ERFGOED

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitaire markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 35 (2021) 1 / ISSN: 1382-5259. Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo, Korrie Korevaart, Jenny Mateboer (eindredacteur), Bert Pierik (beeldredacteur). Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen, Liesbeth Vermeulen.

Inleverdata kopij

15 januari, 1 april, 15 juli en 15 oktober
E redactie@terebinth.nl

W terebinth.nl
f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bert Lever (voorzitter), Korrie Korevaart (vicevoorzitter), Eward Timmerman (secretaris), Pierre Pesch (penningmeester), Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor / korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over:
particulieren (individueel) € 32,50 / idem met partner/huisgenoot € 43,50;
bedrijven / instellingen € 80;
bibliotheken / archieven € 32,50.

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archieffoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.